

G U S T A V LANDAUER

Anarchief

RUUD UITTENHOUT (Red.)

G U S T A V LANDAUER

Gustav Landauer, leven en werk

*Een weg tot bevrijding
van de arbeidersklasse*

Wat wil de Socialistische Bond?

Kom op, socialist!

Revolutie

*Geschriften van en over
Gustav Landauer*

Uitgeverij Pamflet
Den Bosch

Anarchief

De Anarchief-reeks is bedoeld om leven en werk van bekende anarchisten onder de aandacht van een groter publiek te brengen. Elke brochure kan echter niet meer dan een beperkte bloemlezing vormen. Voor een nadere kennismaking wordt verwezen naar de geschriften waaraan de in deze brochure opgenomen fragmenten zijn ontleend, en voorts naar andere publikaties die vermeld staan in de literatuurlijst.

De Anarchief-reeks staat onder redactie van Ruud Uittenhout. Een abonnement op Anarchief is mogelijk. Behalve ter vermijding van het risico dat u een deeltje misloopt, is een abonnement voordeliger dan de aanschaf van losse deeltjes. Tegelijk vormen abonnees de beste waarborg voor de continuïteit van de serie. Voor de kosten en wijze van bestellen: raadpleeg de fondslijst achterin deze brochure.

VERANTWOORDING

Gustav Landauers *Ein Weg zur Befreiung der Arbeiter-Klasse* werd in 1895 uitgebracht door de Berlijnse uitgever Adolf Marreck en de navolgende vertaling is naar die editie gemaakt. In 1897 (?) verscheen bij J. Sterringa te Amsterdam een Nederlandse vertaling van B. Reijndorp — een kenner van het werk van Landauer —, die het van een kort nawoord voorzag. Hoewel Reijndorps vertaling van uitstekende kwaliteit is, doet het taalgebruik ietwat verouderd aan, hetgeen reden voor een nieuwe vertaling vormde.

Gustav Landauer was één van de eerste Duitse anarchisten die het belang van zowel de produktieve als de konsumptieve koöperatie zag en de ideeën ook in de praktijk wilde brengen. In het begin van 1895 raakte Wilhelm Weise, lid van de redactie van *Der Sozialist*, ervan overtuigd dat de enige manier om een anarchistisch-socialistische maatschappij te verwezenlijken, het stichten van produktieve associaties was. Weise en een groep van 33 Berlijnse anarchisten stichtten vervolgens de arbeidersverbruikvereniging 'Befreiung' (april 1895). Om de activiteiten van deze groep te propageren, werd Landauer gevraagd een propagandapamflet te schrijven: *Een weg tot bevrijding van de arbeidersklasse*. Landauers pamflet vond, gezien het feit dat 'Befreiung' in oktober 1895 nog maar 65 leden telde,¹ weinig direkte weerklank.

Dat Landauer ook internationaal beschouwd werd als een deskundige, wordt geïllustreerd door het feit dat hij met Frederik van Eeden door de organisatoren van het internationale anarchistische kongres ('Internationaal Libertair en Kommunistisch Arbeiderscongres'), dat van 24 tot 31 augustus 1907 in Amsterdam werd gehouden, uitgenodigd werd om punt 6 van de agenda, 'Productieve Associatie en Anarchisme' toe te lichten. Landauer weigerde echter naar Amsterdam af te reizen, omdat hij, zoals hij aan Domela Nieuwenhuis schreef,² uit de pers had moeten vernemen dat hij uitgenodigd was en niet persoonlijk benaderd was.

Op een aantal nationale en internationale kongressen/konferenties werd heftig gediskussieerd over het nut van produktieve en konsumptieve associaties. Op het verboden 'Internationale Revolutionaire Arbeiderscongres' (anarchistisch) van Parijs, dat van 19 tot 22 september gehouden had moeten worden — er werden geheime zittingen georganiseerd — stond 'De coöperatieve en de neo-coöperatieve beweging' op de agenda.³ Rond de Eerste Wereldoorlog neemt de internationale belangstelling voor het onderwerp iets af: het punt

komt niet meer voor op de agenda van het 'Internationale Anarchistische Congres' van Londen,⁴ dat van 28 augustus tot 5 september 1914 gehouden had moeten worden, maar door het uitbreken van de oorlog geen doorgang kon vinden.

Das erste Flugblatt: Was will der Sozialistische Bund? verscheen in 1908. Het werd herdrukt in de door Martin Buber geredigeerde bundel *Beginnen* (blz. 91-96), waarnaar de hierna volgende vertaling is gemaakt. Een andere herdruk is te vinden in het bloemlezingje *Staat und Geist* (blz. 21-24).

Stelle dich, Sozialist verscheen in juli 1915 in het door Ernst Joel geredigeerde *Der Aufbruch* (I. blz. 14-19). Het werd herdrukt in *Beginnen* (blz. 82-89), waarnaar de hierna volgende vertaling is gemaakt. Een eerdere Nederlandse vertaling werd opgenomen in Henriëtte Roland Holsts biografie van Landauer (blz. 149-157).

Revolutie is een fragment uit *Die Revolution*, dat als deel XIII in de 'Sammlung sozial-psychologischer Monographien', waarover Martin Buber de redactie voerde, in 1907 in Frankfurt verscheen. Karin Kramer te Berlijn bracht in 1974 een herdruk op de markt onder de titel *Die Revolution*, waarnaar de hierna volgende vertaling is gemaakt (blz. 25-29). Henriëtte Roland Holst, die meent dat Landauer aanvankelijk niet geheel en al van zijn onderwerp vervuld was, voegt er echter aan toe: "Maar wanneer Landauer na deze uiteenzetting en de daarop volgende beschouwingen tot zijn eigenlijke onderwerp overgaat, dan slaagt hij er inderdaad in, ons begrip van de revolutie te verrijken en te verdiepen, ..."⁵

Januari 1986. Ruud Uittenhout

1. Lunn – *Prophet of community*. blz. 99.
2. De brief werd op 26 juni 1907 in *De Vrije Socialist* afgedrukt.
3. Zie voor de agenda: *De Vrije Socialist*, 12 september 1900. Zie ook: J. Maitron – *Le mouvement anarchiste en France*. 2 delen. Parijs, 1975. Deel I. blz. 361-368.
4. *Bulletin du Congrès Anarchiste International*. nr. 2, juli 1914. blz. 5.
5. Roland Holst – *Gustaaf Landauer*. blz. 56.

GUSTAV LANDAUER, LEVEN EN WERK

Gustav Landauer werd op 7 april 1870 als zoon van een Joodse schoenwinkelier in Karlsruhe geboren. "Landauers geesteswereld kan niet begrepen worden zonder zijn specifiek joodse uitgangspunt," aldus H.J. Heydorn in zijn inleiding bij *Aufruf zum Sozialismus*. In zijn geboorteplaats bezocht hij twee gymnasia en in 1888 deed hij eindexamen, waarna hij zich liet inschrijven aan de universiteit van Heidelberg, waar hij germanistiek en filosofie ging studeren.

Mede door zijn studie kreeg Landauer belangstelling voor de filosofieën van Schopenhauer en Nietzsche en de opvattingen van de schrijver Ibsen. Het studiejaar 1890-1891 bracht Landauer in Straatsburg door, waar hij zich vooral verdiepte in de theorieën van Nietzsche. Later zou hij in *Skepsis und Mystik* schrijven: "En wat ons in Friedrich Nietzsche zo enorm aantrekt, is niets anders dan deze zich voor onze ogen afspelende strijd binnen het individu tussen de scepticus en de creatieve bouwer." Nietzsches (filosofische) voluntarisme, de sterke benadrukking van de menselijke wil, zou een blijvende invloed op Landauer uitoefenen, hoewel hij nooit diens a-sociale houding jegens menselijke solidariteit in het algemeen aanvaardde.

In april 1891 keerde Landauer weer terug naar Berlijn, waar hij in contact kwam met Bruno Wille, de stichter van de 'Freie Volksbühne', een instituut dat zich bezighield met de culturele vorming van de arbeiders, J.H. Mackay, de herontdekker van Max Stirner, Friedländer en Franz Oppenheimer. In deze tijd onderhield Landauer contacten met marxistische studenten, die meenden hun opvattingen uit te kunnen dragen binnen de 'Sozialdemokratische Partei Deutschlands' (SPD). "Voordat Landauer anarchist werd, maakte hij een korte fase door, waarin hij zijn verzet tegen de burgerlijke maatschappij en zijn betrokkenheid bij de strijd van de industriële arbeidersklassen in marxistische termen uitdrukte," aldus biograaf Lunn.

Eind 1891 werd Landauer door de marxistische studenten gevraagd een verklaring op te stellen voor het 'Internationale Socialistische Studentencongres' van Brussel (december 1891). Een groot deel van het jaar 1892 besteedde hij aan het schrijven van *Der Todesprediger*, een autobiografische roman, waarin hij probeerde zijn socialistische opvattingen te verbinden met het vitalisme van Nietzsche. Al in dit werk stelde Landauer dat geestelijke veranderingen noodzakelijke voorwaarden waren voor maatschappelijke hervormingen.

Rond 1891 maakte Landauer kennis met een aantal 'Jungen', links-radikale oppositionelen, die zich verzetten tegen de centralistische, burokratische en verburgerlijkte

politiek van de SPD. Na de partijdagen van Erfurt (14-21 oktober 1891) trad een aantal vooraanstaande 'Jungen' uit de partij. Na deze breuk sloten de 'Jungen' zich nog op de laatste dag van het Erfurter kongres aaneen tot de 'Verein Unabhängiger Sozialisten'. De zich in anarchistische richting ontwikkelende onafhankelijken gaven onder redactie van Herman Teistler het blad *Der Sozialist* uit, waarvan het eerste nummer verscheen op 15 november 1891. Landauer sloot zich op 24 februari 1892 aan bij de anarchistische richting van de onafhankelijken, waarmee zijn overgang tot het anarchisme van start kon gaan.

In 1893 leverde Landauer een groot aantal bijdragen aan *Der Sozialist*, met bijna altijd eenzelfde soort strekking: een samensmelting van anarchisme en socialisme als enig middel om zowel het individu als de maatschappij te bevrijden, een samensmelting die hij 'anarchistisch socialisme' noemde. Later zouden er mystieke en romantische-volkse elementen aan toegevoegd worden. Nadat het in mei 1893 tot een konflikt was gekomen in de redactie van *Der Sozialist* tussen de anarchistische en de marxistische richting, die in het voordeel van eerstgenoemde eindigde, werd Landauer gevraagd het blad te redigeren.

In de periode 1893-1894 stond Landauer een vorm van arbeiderszelfbestuur voor: de arbeiders moesten zich niet inlaten met parlementaire activiteiten, maar beginnen met het stichten van vakorganisaties, die dienst konden doen als kiemen van de toekomstige maatschappij en strijdorganisaties om, als de tijd daar was, het beheer van de fabrieken over te nemen. De reactie was gering, waarna Landauer zijn belangstelling verlegde naar de plattelandsbevolking, die hij opriep tot het stichten van produktieve en konsumptieve koöperaties om buiten de bestaande orde een zelfstandige macht op te bouwen, denkbeelden die hij waarschijnlijk het best verwoordde in *Een weg tot bevrijding van de arbeidersklasse* (1895). Hiermee ontwikkelde Landauer zich in anti-industriële richting.

Landauer en Wilhelm Werner werden aangewezen om de radikale 'Jungen' te vertegenwoordigen op het derde kongres van de Tweede Internationale, dat van 6-12 augustus 1893 te Zürich. Ondanks protesten van aanwezige anarchisten en anderen werden ze al snel op hardhandige wijze de kongreszaal uitgewerkt, waarna ze met andere anarchisten en revolutionaire socialistten een tegenkonferentie belegden: de strijd tussen anarchisten/revolutionaire socialistten en aanhangers van een parlementaire koers spitste zich toe.

In januari 1895 werd Landauer gevraagd een artikel over 'het' anarchisme te schrijven voor *Die Zukunft* van Maximilian Harden, waarin hij duidelijkheid verschafte over zijn opvattingen.

gen. Landauer stelde dat de klassenstrijd niet noodzakelijk was om de mensheid vooruit te helpen, integendeel, de motor van de geschiedenis, de strijd van mens tegen mens, had er volgens hem slechts toe geleid dat de mensheid onderling verdeeld was geraakt. De konklusie van het artikel luidde dat samenwerking noodzakelijk was om een mentaliteitsverandering, een 'hergeboorte van de menselijke geest', teweeg te brengen.

Der Sozialist had in de laatste maanden van 1894 diverse malen te lijden onder politieel ingrijpen en hield in januari 1895 op te verschijnen — de tweede *Sozialist* zou verschijnen van augustus 1895 tot december 1899 —, waardoor Landauer zonder forum en bron van inkomsten kwam te zitten. Hij vroeg om toegelaten te worden tot de medische fakulteit van Freiburg, maar werd afgewezen wegens een belast politiek verleden.

Na een deel van 1896 betrokken te zijn geweest bij de staking van konfektie-arbeiders, vertrok Landauer naar Londen om deel te nemen aan het vierde kongres van de Tweede Internationale (27 juli-1 augustus), waar de anarchisten definitief werden uitgesloten. In *Von Zürich bis London*, dat al voor de aanvang van het kongres in *Der Sozialist* verscheen (18 juli), viel Landauer de Duitse sociaal-demokraten aan, die volgens hem alleen op stemmenwinst uit waren en daarom geen aanspraak konden maken op de aanduiding socialistisch: "Alles wat van onderaf gedaan wordt, vinden de sociaal-democraten, die het sociale vraagstuk van bovenaf denken op te lossen — in de bestuurskamer, op het parlementaire platform, door middel van het wetgevende mechanisme — weersinwekkend." Ook nu belegden de geëxkommuniceerden een tegenkonferentie, waar Landauer zich nu ook bewust toonde van de rol die de kleine boer kan spelen. Lunn schrijft: "In zijn zoeken naar maatschappelijke groepen, waarop de SPD weinig aantrekkingskracht kon hebben, had Landauer nu naast de kleine handwerker de kleine boer gevonden."

In mei 1897 werd *Der Sozialist* geteisterd door interne conflicten, die uiteindelijk de ondergang van het blad inleidde, dat eind 1899 ophield te bestaan. Ruwweg kan worden gesteld dat Landauer zich in 1898 terugtrok uit de Berlijnse anarchistische beweging en zich de tien volgende jaren bezighield met schrijven: hij begon zijn socialisme in 'völkische' bewoordingen te formuleren. Landauer kreeg de tijd om over zijn filosofieën op staatskosten na te denken: in maart 1899 werd hij tot zes maanden gevangenisstraf veroordeeld wegens een 'lasterlijke' aanval op de Berlijnse hoofdkommissaris in *Der Sozialist*. In de gevangenis schreef hij de roman *Lebendig tot*, vertaalde hij teksten van Meister Eckhart en werkte hij de

manuskripten van zijn vriend, de taalkritikus Fritz Mauthner, door, die de basis vormden voor zijn *Skepsis und Mystik* (1903), "zonder welke de latere opvattingen van Landauer niet te begrijpen zijn," aldus H.J. Heydorn en H. Pross. In het werk stelde Landauer dat de menselijke gemeenschap alleen in de ziel van de individuele mens gevonden kon worden, waaruit volgde dat een nieuwe maatschappelijke orde alleen zou kunnen ontstaan na een geestelijke bewustwording. Dat hierin de invloed van Meister Eckhart en Tolstoj te bespeuren is, lijkt duidelijk.

In de jaren 1901-1902 onderhield Landauer kontakten met de kring rond *Die neue Gemeinschaft*, waar hij Erich Mühsam en Martin Buber leerde kennen. Ook in deze kring werd druk gediskussieerd over binnenlandse kolonisaties. Na het schrijven van *Durch Absonderung zur Gemeinschaft* (1901) vertrok Landauer met de dichteres Hedwig Lachmann naar Engeland, waar hij Kropotkin ontmoette, maar tot één of andere vorm van samenwerking kwam het niet.

Van 1904 tot 1906 werkte Landauer in een boekhandel om in zijn levensonderhoud te voorzien, waardoor hij nog minder op de voorgrond trad dan voorheen. Onder invloed van Constantin Brunnens *Die Lehre von den Geistigen und vom Volke* (1908) werkte Landauer een eigen geschiedsvisie uit in *Die Revolution* (1908), dat door Rudolf Rocker "het vermanende woord van een profeet" werd genoemd. In het werk stelde hij dat de geschiedenis een afwisseling van topie en utopie doormaakte. Onder topie verstond hij sociale samenhang en relatieve stabiliteit, onder utopie revolutie. "Revolutie is dus de weg van de ene topie naar de andere, van een relatieve stabiliteit boven chaos en opstand, individualisme..... naar een andere relatieve stabiliteit." In de gehele geschiedenis had slechts één werkelijke revolutie plaatsgevonden, aldus Landauer, die rond 1500 — het aanbreken van de nieuwe tijd met zijn nationale staten —, waardoor de spiritualistische 'Gemeindegeist' van de Middeleeuwen vernietigd werd. Desondanks waren de staten er niet in geslaagd de 'Geist' totaal uit te roeien; bij tijd en wijle stak hij de kop op tegen diktatuur, centralisme en atomisme. Terecht schrijft Frans Boenders: "Overigens maakt Landauers geïdealiseerde versie van de middeleeuwen veel duidelijk in verband met zijn opvatting van het *Völkische*. Het volk is een levende schepping van de menselijke geest, een *Wahn* of mythe — maar een illusie zonder dewelke geen aktief menselijk bestaan mogelijk is."

Voordat Landauer *Die Revolution* publiceerde, schreef hij het artikel *Volk und Land: Dreissig sozialistischen Thesen* (*Die Zukunft*, 12 januari 1907), waarin hij stelde dat alleen

nieuwe organisaties van "een nieuw volk" — dat zich zou organiseren in landelijke gemeenschappen — het socialisme naderbij zou kunnen brengen. De jaren 1907-1908 vormen een nieuwe episode in het leven van Landauer: het schrijven de dertig thesen bleek een eerste aanzet tot het stichten van socialistische bonden. In juni 1908 werd de eerste groep van de 'Socialistische Bond' opgericht, die gevolgd werd door meerdere.

Met de tweede Marokkokrisis brak er alweer een nieuwe episode aan voor Landauer, hij richtte zijn aandacht meer op het nationale vraagstuk en het probleem van de verhouding tussen elk volk en de rest van de mensheid, kortom, op de dreigende oorlog. Op 1 september 1911 richtte Landauer zich in *Der Sozialist An die deutschen Arbeiter* en stelde dat ze zich actief teweer moesten stellen tegen het dreigende oorlogsgevaar door een werkweigering. In hetzelfde jaar riep hij de arbeiders op een eventuele oorlog te voorkomen door zich vroegtijdig te organiseren in raden en zelf hun lot te bepalen onder het motto: denkende arbeiders voeren geen oorlog. Landauers voorspelling, dat de SPD zich vol overgave in een oorlog zou storten, bleek bewaarheid toen de Rijksdagfractie in augustus 1914 unaniem voor de door de regering gevraagde oorlogskredieten stemde. Dat Landauers oproepen weinig weerklank vonden onder de arbeiders behoeft geen verbazing te wekken gezien zijn geringe kontakten — de 'Socialistische Bond' was in 1913 opgeheven. Dat hij ook buiten de internationale anarchistische beweging stond, wordt geïllustreerd door het feit dat hij het 'Internationale Anarchistische Manifest over de Oorlog' (februari 1915) niet ondertekende.

Landauers opvattingen over oorlog lagen iets anders dan die van de ondertekenaars van het manifest, in die zin dat hij meer van morele overwegingen uitging en, getrouw zijn intellectuele, 'völkische', idealistische en kulturele beginselen, een verschil maakte tussen staat — voor hem het resultaat van een vrijwillige onderwerping van de massa's, waaruit de invloed van De la Boétie blijkt — en natie.

Het jaar 1918, dat zowel voor Landauer als voor de Duitse revolutionairen belangrijke gevolgen zou hebben, werd ingeluid door de dood van zijn tweede vrouw Hedwig Lachmann op 21 februari. Al in januari braken er onder meer in Berlijn stakingen uit en op 7 november werd er in München een vredesdemonstratie gehouden door socialisten van diverse richtingen, die uiteindelijk leidde tot de vorming van een arbeiders-, boeren en soldatenraad onder leiding van Kurt Eisner. Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op de ontwikkelingen/verwikkelingen in de Beierse radenrepubliek, die Landauer van dichtbij meemaakte en die hem het leven

kostten (2 mei 1919).

Alle aspecten van het denken van Gustav Landauer aanstippen, is een niet te volbrengen taak en evenmin is het mogelijk de terreinen waarop hij zich bewoog — variërend van filosofie tot politiek, van literaire kritiek tot mystiek — erbij te betrekken. Centraal staat hier zijn anarchistisch denken, wat betekent dat er een kunstmatig en enigszins geforceerd beeld gegeven wordt.

Landauer begon zijn carrière met het bestrijden van de officiële Duitse marxistische partij, de SPD. Wel voelde hij verwantschap met de minder dogmatische 'Jungen', maar gaandeweg verwijderde hij zich steeds meer van de leer van Marx, die hij in scherpe bewoordingen bekritiseerde. In *Aufruf zum Sozialismus* (1911) kwam hij zelfs tot de konklusie dat het marxisme de vloek van zijn tijd en de socialistische beweging was. Na zijn verwijdering van het marxisme legde Landauer sterker de nadruk op de menselijke wil als historische faktor, waarmee hij nog scherper kwam te staan tegenover de historische noodzaak van Marx & Co.. Hij geloofde in tegenstelling tot Marx niet, dat het kapitalisme binnen het historische proces een progressieve faktor was en dat het socialisme er wel uit moest voortvloeien. In *Aufruf* stelde hij: "Het socialisme is een streven om met behulp van een ideaal een nieuwe werkelijkheid te scheppen."

Landauers optreden binnen de Berlijnse anarchistische beweging in de jaren 1890 kan in twee fasen verdeeld worden: in de eerste — van 1893 tot eind 1894 — probeerde hij het stadsproletariaat voor zijn opvattingen te winnen; in de jaren 1895-1899 bestond Landauers alternatief voor het parlementarisme van de SPD uit een oriëntatie op handwerkslieden en, na 1896, op boeren. Gaandeweg verschoof Landauer zijn aandacht steeds sterker naar progressieve elementen uit de middenklassen en definieerde hij een soort ethisch-idealistische filosofie. Net als bijvoorbeeld Stirner nam Landauer het individu als uitgangspunt, maar in tegenstelling tot zijn landgenoot kwam hij tot de konklusie dat de op zichzelf teruggeworpen mens maatschappelijk geïsoleerd stond, terwijl hij juist naar een synthese zocht, die hij gevonden meende te hebben in de gemeenschap: een synthese van zijn anarchistische opvattingen en een 'völkisch' romanticisme, dat gepaard ging met mystieke elementen. Het 'völkische' socialisme van Landauer werd enigszins beïnvloed door de gedachten van Moritz von Egidy, die pacifistisch anarchisme koppelde aan denkbelden over een maatschappelijke eenheid, die gegrondvest was op het gezin en de lokale gemeenschap. Landauer richtte zich niet op bepaalde klassen — een impliciete ver-

werping van de klassenstrijd —, maar streefde naar de opstanding van een nieuw, organisch volk, dat de steden zou verlaten om kolonies op het platteland te stichten.

Van belang is Mauthners taalkritiek, die door Landauer vergeleken werd met Nietzsches godenmoord. Het uitgangspunt van *Skepsis und Mystik* was de op zichzelf teruggeworpen mens, die zich door mystieke ervaringen bewust kon worden van zijn gemeenschapsgeest: Landauer combineerde daarmee een sekulaire mystiek met een maatschappelijk voluntarisme/aktivisme, hetgeen nogal ongebruikelijk is. De libertaire denkers, die Landauer het sterkst beïnvloed hebben, zijn ongetwijfeld Proudhon, De la Boétie, Kropotkin en Tolstoj.

Landauers ideeën over macht en gezag vertonen sterke overeenkomsten met die van De la Boétie. In navolging van de Fransman stelde Landauer dat de massa's zich vrijwillig dienstbaar maakten aan machthebbers. In *Die Revolution* ging Landauer uitvoerig in op De la Boétie's *Discours sur la servitude volontaire*, dat hij de mikrokosmos van de revolutie noemde. Nog in de novemberdagen van 1918 haalde hij De la Boétie aan om te benadrukken dat onderdrukking niet kon verdwijnen door de macht over te nemen, maar juist door te weigeren mee te werken aan machtsvorming.

Bij het uitwerken van zijn anarchistische ideeën putte Landauer ook uit de beginselen van Tolstoj, vooral waar deze sprak over zijn afkeer van revolutionair geweld om het staatsgeweld te bestrijden. Waar De la Boétie zijn kritiek vooral richtte tegen tirannen, breidde Tolstoj het uit tot alle regeringen. Wat Landauer verder in Tolstoj aantrok, was diens mystieke geloof, dat de basis vormde voor zijn anarchistisch getinte pacifisme, het benadrukken van het ethische aspect en het weigeren doel en middel te scheiden. Toch zou het onjuist zijn Landauers ideeën te bestempelen als pacifistisch. Zijn vriend Erich Mühsam schrijft dat Landauer precies wist wat hij deed tijdens de November Revolutie: hij was altijd bereid de 'Ungeist' te bestrijden en voor 'de reiniging' van de gemeenschap was hij bereid veel te doen, zelfs Tolstoj voorbij te streven.

Landauer deelde Proudhons federalisme en diens gerichtheid op de boeren. Naar eigen zeggen kwam Landauer in contact met de geschriften van Proudhon, nadat hij zijn 'leer' in grote lijnen al geformuleerd had, maar hij was blij dat de Fransman tot ongeveer dezelfde resultaten was gekomen. Met behulp van Proudhons mutualistische opvattingen — waarin Landauer een poging tot 'verbindende geest' zag — gaf hij na 1908 gestalte aan zijn denkbelden over associaties, die de betrokkenen in staat zouden stellen zich te bevrijden van (de meeste) kapitalistische wetten om uiteindelijk op eigen benen te kunnen staan.

Landauer erkende het poly-interpretabele in Proudhon: "Zo is er geen Proudhonnisme, maar alleen een Proudhon. Zo kan dat wat Proudhon op een bepaald ogenblik terecht gezegd heeft, tegenwoordig, nu men de zaken tientallen jaren heeft laten voortgaan, niet meer gelden."

Als Roel van Duijn in *De boodschap van een wijze kabouter* Landauer een leerling van Kropotkin noemt, miskent hij Landauers eclecticisme. Landauer meende zelfs dat Kropotkin doel en middel teveel scheidde. Volgens Landauer was Kropotkin bereid voor het bereiken van zijn doel gewelddadige methoden te gebruiken, reden om hem te bestempelen als positivist en relativist. Dat hieraan een andere staatsopvatting en een andere waardering van de rol van het individu ten grondslag lag, lijkt duidelijk. In *Mutual Aid* verklaarde Kropotkin dat de menselijke maatschappij wetten uit de natuur volgde en daaruit trok hij de konklusie dat er meer sprake was van onderlinge samenwerking dan van onderlinge strijd. Landauer stelde er tegenover dat onderlinge samenwerking voortvloeide uit de menselijke wil, hij ging, paradoxaal, meer uit van eigenbelang dan van wetmatigheid. Misschien kan Landauers romantisering van de Middeleeuwen ten dele op Kropotkin worden teruggevoerd. Wellicht werd Landauer het sterkst beïnvloed door Kropotkins *Fields, factories and work-shops* — dat hij in 1904 vertaalde —, waarin een pleidooi werd gehouden voor de integratie van kleine, gedecentraliseerde industrie en landbouw en hand- en hoofdarbeid. Voor beiden maakte deze integratie een essentieel onderdeel uit van hun ideeënwereld, maar het doel liep enigszins uiteen: Kropotkin was er vooral op uit de produktiviteit te verhogen en het werk aangener te maken, terwijl Landauer er een 'model' in zag om individu en gemeenschap te laten harmoniëren.

"Als Landauer uitstijgt boven Kropotkin, is dit in de eerste plaats te danken aan de direkte eenvoud van zijn inzicht in het wezen van de staat. De staat is niet, zoals Kropotkin meent, een instelling die men door een revolutie vernietigt. 'Staat is een verhouding, een betrekking tussen de mensen, een wijze waarop de mensen zich tot elkaar verhouden; en men vernietigt die, door andere betrekkingen aan te gaan.....' aldus Buber. Landauer stelde dat het socialisme buiten het kapitalistische stelsel opgebouwd moest worden. Voor hem was de staat niets anders dan een verdwijnend surrogaat voor de gemeenschapsgeest ('het volk'), die vanaf de Middeleeuwen onderhuids voortsluimerde.

Wat is de betekenis geweest van Gustav Landauer? Was hij de eerste die een verband durfde te leggen tussen een atheïstische (?) mystiek en een maatschappelijk aktivisme?, zoals

Boenders stelt. Gaf hij, door te stellen dat de staat zou kunnen verdwijnen indien erbuiten een zelfstandige organisatie opgebouwd werd, een nieuwe dimensie aan het begrip revolutie? Blankertz noemt in dit verband de Spaanse sociale revolutie (1936-1939), waarin arbeiders en boeren zelfbestuur 'invoerden', een situatie waarop ze zich blijkbaar al binnen het bestaande stelsel hadden voorbereid. Ongetwijfeld! Algemeen gesproken hebben Landauers ideeën de grote verdienste (gehad), dat er op ondogmatische wijze — zelfs voor anarchistische begrippen — gestalte werd gegeven aan vrijheid en gelijkheid, een sterk vergeestelijkt anarchisme, dat echter zo rijk, zo gevarieerd en zo moeilijk toegankelijk was, dat alleen linksgerichte intellectuelen er niet in verdwaalden.

Ruud Uittenhout

EEN WEG TOT BEVRIJDING VAN DE ARBEIDERSKLASSE

I. De politieke situatie en de economische zelfhulp

Wij leven in Duitsland veel meer dan in de overige landen in een tijd die in vele opzichten sterke overeenkomsten vertoont met het tijdperk dat aan de Maartrevolutie van 1848 vooraf ging. Op de Pruisische koningstroon, om daarmee te beginnen — want in Duitsland speelt de monarchie nog een heel belangrijke rol — zit een man die in beslissende opzichten een onmiskenbare overeenkomst vertoont met Friedrich Wilhelm IV. Deze overeenkomst is niet alleen feitelijk aanwezig — ze wordt ook in vele kringen van de Duitse burgerij gemerkt. Nog nooit is in het openbaar en nog meer in privékringen zo veel en zo vaak over een vorst gesproken. Misschien hangt dit samen met het feit dat deze monarch zelf graag in openbare redevoeringen zijn mening uitspreekt — een mening die niet altijd met de opvattingen en bedoelingen van de diverse bevolkingslagen en beroepsklassen in overeenstemming was. Laten we van de niet-verantwoordelijke koning naar de verantwoordelijke regeringen overgaan. Een regering wordt tegenwoordig in Duitsland heel snel ten val gebracht, een volledige verandering wordt overal verwacht — en plotseling keert de nieuwe regering — misschien overtuigd door de besluiten van een staatsraad — tot de grondstellingen van de oude ten val gebrachte ministers terug. Overdreven blijde hoop wordt in een bevolkingsgroep opgewekt, die zich in een algemeen erkende noodtoestand bevindt — en uiteindelijk blijkt dat er niets ingrijpends gedaan zal worden. Zo vergaat het de ene klasse na de andere, tot zij tenslotte allemaal tot verbitterde hopeloosheid vervallen. Zo zou het ook de arbeiders vergaan zijn — als ze niet vanaf het begin terughoudend tegenover de dekreten van 1890 gestaan zouden hebben. Zo is het met de handwerkers gegaan en hetzelfde lot ondergaan nu de landbouw bedrijvende grondbezitters. Nergens is meer bestendigheid aanwezig, de vastberaden energie om voorwaarts te gaan ontbreekt; ook ontbreekt het aan krachtige moed om terug te gaan. Er wordt veel, heel veel gepraat; er wordt zo goed als niets gedaan.

Ik geloof dat er in heel Duitsland nauwelijks één enkel mens zou zijn, die het bijzonder zou verwonderen als in een trotse en plechtige rede tot de geliefde en getrouwe leden van de Rijksdag het beroemde wetsontwerp op revolutionaire agitatie, dat geen enkele partij werkelijk bevredigen kan, maar helaas toch door een toevallige meerderheid zou kunnen worden aangenomen, — teruggetrokken zou worden. Iets dergelijks is

al een keer voorgekomen bij de wet op de volksschool zaliger nagedachtenis. Zowel tegenwoordig als vroeger weren alle leden van de burgerij, die tenminste nog iets over hebben voor enige geestelijke vrijheid van de zogenaamde ontwikkelden, zich met alle kracht tegen deze poging tot knevelen. Ja, er duiken zelfs voorstellen op die weer op bedenkelijke wijze aan '48 doen denken. Een alleszins eerbiedwaardig en moedig man, prins Heinrich van Schönaich-Carolath, de voormalige koninklijke Pruisische landraad van Guben, stelt voor een soort Duitse nationale vergadering in Berlijn voor de bescherming van de vrijheid van meningsuiting bijeen te roepen. Vanuit Göttingen, de stad van de 7 dappere Hannoverse professoren, gaan stormachtige petitie's van de burgerij uit, die massaal ondertekend worden.

Als we dat alles bedenken — de in vele kringen aan het wankelen gebrachte koningstrouw, de ontevredenheid van bijna alle kringen met hun economische toestand, vóór alles de nood en de ellende van de veelal tot het min of meer duidelijke bewustzijn van hun situatie gekomen arbeiders en werklozen, van het proletariaat, verder de overduidelijke opstand van de burgerij en de arbeidersklasse tegen de geestelijke onderdrukking door de papen, industriërs en couponknippers, die vooral door het wetsontwerp op de revolutionaire agitatie ontketend is, tenslotte de algemeen bekende lust van zekere reaktionairen tot het plegen van een staatsgreep, die zich duidelijker dan ooit manifesteert, — dan is de vraag geoorloofd en noodzakelijk: wacht al deze opgekropte spanning op een klein ontvlambaar vonkje dat het onweer doet losbarsten? Of helder en duidelijk uitgedrukt: *Staan we aan de vooravond van een revolutie?*

Misschien zou ik deze vraag met 'ja' beantwoorden, als ik niets vurigers wenste dan de gewelddadige opstand van een grote massa tegen het staatsgezag en haar militairen en als daardoor mijn blik zozeer beïnvloed zou worden dat ik geloofde wat ik zou willen. Daar ik echter na een zonder vooroordelen ingesteld onderzoek naar het mensenmateriaal dat in Duitsland naast het burgerlijke beroep ook nog de rol van soldaat op zich te nemen heeft, dat tegenwoordig zo goed als elk geweer en elk kanon dat het heersende gezag in kazernes en arsenalen ter beschikking staat, ook schieten en mikken zou, onverschillig op wie, ook op vaders en broeders als dat geëist wordt, houd ik een dergelijke gebeurtenis voor hopeloos, verderfelijk en in hoge mate ongewenst. Ik blijf daarom koel en onverschillig bij het lawaai dat op het ogenblik in Duitsland gemaakt wordt en kom tot de konklusie: het zal spoorloos en zonder een bijzondere gebeurtenis verstommen. Een ingehou-

den woede zal na het aannemen van het wetsontwerp op de revolutionaire agitatie zeker ook bij de burgerij overblijven, de pijlers van onze staatsorde hebben een blijvende schok gekregen; in menig hoofd zijn verdere vraagstukken opgekomen; de bevrijdingsgedachte heeft menig hart en menige geest opnieuw veroverd; maar tot een gewelddadige uitbarsting zal het niet komen, wat zoveel wil zeggen als: *Wij zullen geen nederlaag lijden.*

Daarom bestaat er geen noodzakelijkheid tot het nemen van plotselinge beslissingen en het biedt de arbeiders in hun bevrijdingsstrijd geen kortere weg, die hen aanleiding zou kunnen geven van de lange en zware weg der vereniging en voorbereiding voor een vrije maatschappij af te wijken. Hoezeer ook in brede kringen in Duitsland de politieke belangstelling opnieuw ontwaakt is, toch hebben de arbeiders tegenwoordig even weinig reden deel te nemen aan het dwaze dobbelspel van de tegenwoordige macht, dat wil zeggen aan het politieke machtsapparaat van de heersende klasse. Over het algemeen is het echter juist dat de arbeidersklasse geen ander streven kan hebben dan: een macht te worden; maar deze macht verkrijgt ze niet door deelname aan het politieke steekspel, door de poging uit de regeringssoepketel mee te lepelen en zo groot mogelijke brokken eruit te vissen. Deze macht moet veeleer onafhankelijk van de organisatie van de onderdrukkende klassen in vrije zelfstandigheid worden opgebouwd. De arbeiders moeten — door de nood gedwongen binnen het huidige staatsbestel —, maar toch afzijdig ervan het geraamte opbouwen voor de vrije socialistische maatschappij. De feitelijke macht, die tot nu toe verborgen en werkloos in de massa van het werkende volk gesluimerd heeft, kan alleen dan krachtig tevoorschijn komen als door het samenvatten van de enorm versnipperde kracht nieuwe organisaties gevormd worden, die de onafhankelijkheid van de gezamenlijke arbeiders van de economische en staatkundige organisaties garanderen. De economische machthebbers zijn in een staat aaneengesloten, die hen door *fysieke* en *morele* geweldsmiddelen van hun economische en geestelijke overmacht verzekert. Tot nu toe hebben de arbeiders geprobeerd tegenover de *morele* geweldsmiddelen, die zich vooral in de kerk en de staatsschool deden gelden, de macht van de verlichting en de opwekking te stellen. Ze zijn dus nooit op de gedachte gekomen binnen de bestaande kerken en scholen de staatsleraren en kerklichten om het zo te zeggen te bekonkurreren. Veeleer hebben ze zich buiten de morele dwanginstellingen geplaatst en door vrije gemeenten en verenigingen van velerlei soorten, volkstoneel, arbeidersontwikkelingsscholen, lees- en discussie-

klubs etc. tegenover de geweldsorganisaties eigen vrije organisaties gesteld. Dit is de juiste weg, hoewel er nog maar zwakke beginnetjes voorhanden zijn; er zijn nog oneindig rijke mogelijkheden tot vruchtbare arbeid in deze geestelijke bevrijdingsstrijd aanwezig.

Precies zo moeten de arbeiders optreden als ze zich daadwerkelijk van de *fysieke* machtsmiddelen van hun meesters willen bevrijden. Zomin als ze de bedoeling hebben de kerk of de school van binnenuit te hervormen, zomin kan de arbeiders er iets aan gelegen zijn de kringen der regeerders binnen te treden. Zoals de vormingsorganisaties van het proletariaat buiten de staat op een nieuwe grondslag worden opgebouwd en nog veel meer uitgebouwd zullen worden, zo moet de arbeidersklasse, als ze zich bewust wil worden van haar eigen macht, zich afsluiten tegenover de huidige staat en de burgerlijke maatschappij, ze moet deze maatschappij in de eerste plaats haar economische diensten opzeggen, een vrij georganiseerde *maatschappij in de maatschappij* zijn. Ze moet haar produktie in de eerste plaats zichzelf ter beschikking stellen; de arbeidende klasse moet voor de bevrediging van haar eigen behoeften werken en niet voor de roofbehoeften van haar vijanden. Dit kan gebeuren langs de weg van economische *zelfhulp*, als de eindelijk tot het inzicht van hun nood gekomen arbeiders zich in grote *verbruikskoöperaties* aaneensluiten, die hun behoeften zonder de tussenkomst van industriëlen en handelaren door de eigen leden van de koöperatie laten maken, terwijl elke konsument, al naar gelang de beroepstak waartoe hij behoort, in een *produktiegroep*, die in nauwe verbinding staat met de grote koöperatie, de benodigdheden voor zijn kameraden en zichzelf helpt voort te brengen.

In 1878, in een tijd waarin de Duitse arbeiders in wezen vóór alles *door het* woord tot éénwording opgewekt en verlicht moesten worden, hebben de Duitse machthebbers voor het eerst geprobeerd door een nieuwe wet een einde te maken aan de socialistische propaganda.¹ De arbeiders hebben desondanks ook onder de socialistenwet middelen genoeg gevonden om de taal van het socialisme, de stem van de vrijheid te horen en verder te verspreiden onder het volk. Tegenwoordig wordt deze poging met scherper geweld maar ook — met veel duidelijker waar te nemen doodsangst van de kant van de burgerlijke maatschappij ondernomen. En ook ditmaal is ons vaste vertrouwen: het socialistische woord zal blijven weerklinken en als de stem der vrijheid het *spreken* belet wordt, dan zal ze des te verstaanbaarder en indringender *fluisteren*.

Maar ditmaal is het woord alleen niet meer voldoende.

De tijden zijn veranderd. Het socialisme staat al voor de deur en wacht tot men zich erop voorbereidt en het binnenlaat. De socialistische gedachte is zo overweldigend waar en gerechtvaardigd dat alleen de eerste stappen gezet moeten worden, niet meer alleen haar prediken, maar in praktische arbeid omzetten en miljoenen die nu nog onwetende buitenstaanders zijn, zullen toestromen. Wij zijn tegenwoordig zo ver dat de daad bij het woord gevoegd moet worden. Laten we onze nieuwe organisaties onverschrokken opbouwen binnen de tegenwoordige staat — de rechtvaardigheid zal overwinnen en we zullen zien wie wijken moet. Laten we ons verenigen, wij arbeiders, wij enorme massa's, opdat we voor onszelf verdienen wat we consumeren en waarvan we willen genieten. Laten we dergelijke koöperaties opbouwen, wier devies luidt: *Aan elke arbeider de waarde van zijn arbeid!* Laten we ons in innige, trouwe verbintenis aan deze kant opstellen en laten we iedereen die niet met ons wil zijn achter onder het vaandel waarvan het opschrift niet anders luiden kan dan: *Wij leven van vreemde arbeid!* Laten we het er rustig op aan laten komen of de staat ook tegen dit praktische socialisme van ons nieuwe wetten zal smeden als we met daden aantonen hoe uitvoerbaar, maar ook hoe onze zaak van een stralende rechtvaardigheid doordrongen is. Tegenwoordig, nu alleen het holle woord strijd voert tegen de reële, bonte werkelijkheid van de tegenwoordige wereld, kunnen de tegenstellingen nog verhuuld worden, kan met allerlei frasen van wit zwart, van lelijk mooi gemaakt worden, kan men het bestaande als rechtvaardig verdedigen, het nog alleen maar gewilde als onrechtvaardig verdoemen. Bestaan onze organisaties echter inderdaad, steekt eerst een stukje van de socialistische wereld uit boven de chaos van onze beklagenswaardige tijd, dan zal menigeen de schellen van de ogen vallen en schitterend zal de waarheid over datgene vallen, wat worden wil. Dan mag de staat voor zichzelf uitmaken of hij tegen de waarheid die dan iedereen ziet die ogen heeft om te zien, of hij tegen de rechtvaardige zaak van het opkomende socialisme wil optreden. Laten we er voorlopig maar op vertrouwen: *hij zal het doen*. Hij zal alles doen om ten gunste van de heersende kaste de economische organisaties van de arbeiders die zich willen bevrijden en het genot van de kultuur willen smaken, te vernietigen. Wij willen niet zo optimistisch zijn om te geloven dat we *iedereen* kunnen overtuigen. Maar of dan, als de grote massa's in hun koöperaties rijp zijn voor het socialisme, als de burgerlijke maatschappij op een verdord blad lijkt dat niet vanzelf van de boom kan afvallen, of dan — onze kinderen of kleinkinderen zullen het beleven — niet weer de één of ander de vraag stelt: *Staan we*

voor een revolutie? En of dan het antwoord niet anders zal uitvallen?

II. Revolutie en hervorming *Positieve arbeid*

Het is inderdaad heel goed mogelijk dat de één of andere toekomstige staatsman de zaken zo op de spits zal drijven dat een gewelddadige uitbarsting volgt, die in zijn verloop misschien vele rudimentaire overblijfsels uit het verleden zal wegvagen. Dit zou dan het beroemde 'geweld, de verloskundige van de nieuwe maatschappij' zijn. Een zeer groot aantal mensen uit de meest verschillende kringen van de samenleving is na min of meer rijp beraad tot de bepaalde overtuiging gekomen dat de maatschappelijke klassentegenstellingen uiteindelijk toch een keer tot een revolutie moeten leiden en een groot deel van hen gelooft dat deze niet ongunstig voor de socialistische maatschappij zal uitvallen.

Het is overigens *psychologisch*² volkomen begrijpelijk dat mensen die anders heel vredelievend zijn, die zelfs de gedachte aan gewelddadig optreden of bloedvergieten in het algemeen tegenstaat en een gruwel is, toch begeesterd, ja bedwelmd raken als ze zich voorstellen dat zij, die altijd gepijnigd en onderdrukt zijn, die het daadwerkelijke geweld van de rijken en machtigen zo lang, lange tijd hebben moeten ondergaan, eindelijk eens de dag van hun wraak zouden beleven (het gaat hierbij beslist om een gevoel van wraakzucht), waarop zij als triomfantelijke overwinnaars op de lichamen van hun meesters staan, met een prachtig vooruitzicht op een gelukkige toekomst.

Toch is het echter een jammerlijke, onjuiste gevolgtrekking, die vooral velen van diegenen huldigen die zich met slecht geschreven en onware geschiedenissen van vroegere revoluties gevoed hebben, om te menen dat diegenen die voor de overwinning van het socialisme strijden, tegenwoordig alles zouden moeten doen om maar zo spoedig mogelijk, liever vandaag dan morgen, een dergelijke gewelddadige massale uitbarsting op te roepen. Ja, zelfs door zulke beroepsrevolutionairen is de geheel onjuiste mening uitgesproken dat hoe slechter het met de proletariër gaat, des te meer hij tot geweld geneigd is en daarom zouden we ervoor moeten waken voor een verbetering van zijn tegenwoordige situatie te strijden. Deze mensen verwachten alles van geweld; ik ben echter van mening dat *van geweld helemaal niets te verwachten valt*, noch van het geweld van een tegenwoordig heersende klasse, noch van het

geweld van zogenaamde revolutionairen, die op dilettantische wijze door middel van diktatoriale dekreten misschien zouden willen proberen een socialistische maatschappij uit het niets tevoorschijn te commanderen.

Men mag over de natuurlijke noodzakelijkheid van een latere revolutie optimistisch zijn, dat wil zeggen ontkennend of pessimistisch, dat wil zeggen bevestigend denken, zoveel is echter zeker, ze kan nooit iets anders zijn dan een laatste treurige episode; ongetwijfeld kan ze nooit het doel van een socialistische beweging zijn. Het doel waarnaar wij streven, is de opbouw van een socialistisch georganiseerde, vrije maatschappij; hoe weinig ook de tegenwoordige staatsinstellingen, van welker voortreffelijkheid en onmisbaarheid helaas nog zeer vele mensen overtuigd zijn, in overeenstemming zijn met deze doelen, toch is het onze eerste taak binnen het raam waarin we ons 'vrij' kunnen bewegen, organisaties op te bouwen die enigszins geschikt zijn om de arbeiders te beschermen tegen de uitbuiting, het geweld en de slimmigheden van de kant der bezitters van de economische machtsmiddelen. Deze organisaties zijn al geheel vanzelf door hun anti-kapitalistische strekking voortreffelijke beschavingstrappen, voorbereidende elementen van de socialistische maatschappij. De economische strijd, die de arbeiders in Duitsland gevoerd hebben, werd bijna alleen gevoerd door de arbeiders in hun rol van producenten. We zullen in het volgende hoofdstuk deze strijdwijze heel vluchtig behandelen. Verder zullen we echter zien dat de grootste macht die de arbeidersklasse heeft en die ze tot nu toe bijna helemaal niet gebruikt heeft, haar *verenigde konsumptie* is. Tot nu toe was op dit gebied het enige wapen van het proletariaat het niet-konsumeren, dat wil zeggen de boycot; we zullen zien hoe dit wapen pas zijn juiste werking krijgt als niet alleen aan enkele ondernemers de klandizie opgezegd wordt, een klandizie die tot nu toe steeds op andere ondernemers en tussenpersonen gericht was, maar als de arbeiders hun konsumptie buiten de parasiterende tussenpersonen om *verenigen*. Het gaat hier precies zo als op het gebied van de produktie, waar de *staking*, de opzegging van het werk, pas zijn volle betekenis krijgt als de arbeiders gelijktijdig hun produktie zelfstandig verenigen in *produktieve koöperaties*.

Het spreekt helemaal vanzelf dat naast deze opbouw op economisch gebied het verlichten en het revolutionariseren van de geesten moet plaatsvinden. Ik versta onder deze revolutionarisering van de geest, die ik elk mens, tot welke bevolkingslaag hij ook mag behoren, ten deel zou willen laten vallen, zijn losweking van de hersenschimmen waarmee de heilige

traditie van de kerk en de staat hem zorgzaam omgeven heeft. Alleen door een dergelijke onvermoeibare verlichtingsarbeid is het mogelijk om de belemmeringen die de socialistische ekonomie en het vrije uitleven van de persoonlijkheid tot nu toe op zo weerzinwekkend overvloedige wijze in de weg stonden, uit de weg te ruimen.

Als tot nog toe door de vrijheidlievende socialisten en anarchisten in de eerste plaats gestreden is tegen *sociale hervormingen* en *positieve medewerking*, dan was dat volkomen terecht in zoverre daaronder het uitbouwen van staatkundige dwangorganisaties en de versterking van staats- en politiemacht verstaan werd. Als echter enkele beroepsrevolutionairen en de revolutie met de mond belijdende mensen (zelfs velen van ons bevonden zich enige tijd in dit voorbijgaande stadium!) ook de zelfstandige hervormingsarbeid van de arbeidersklasse buiten de staat om en de positieve arbeid tot het scheppen van vrije, buiten de staat staande arbeidersorganisaties verdoemen willen, dan spijt het me te moeten zeggen dat zij niet in staat zijn iets duurzaam en effectiefs met daden te staven (hoewel juist zij misschien veel over de 'daad' en haar propaganda praten!) en dat ze alleen met de *frase* strijden, waarbij in elk geval alleen dit woord al gevaarlijk genoeg kan worden voor henzelf en anderen. Positieve arbeid is noodzakelijk voor de voorbereiding van de socialistische maatschappij; en als de zo geliefde vraag: 'Hervorming of revolutie?' wordt opgeworpen, dan antwoord ik dat deze vraag verkeerd gesteld is; ze zou moeten luiden: Hervorming of frase? En dan spreken we ons toch wel uit voor hervorming; dat wil zeggen niet voor staats-hervormingen, maar voor het opbouwen van grote, vrije arbeidersorganisaties via de weg van krachtige en onverbiddelijke zelfhulp. Laten we hopen, dat latere geschiedsschrijvers, na de overwinning van de socialistische zaak, dan terecht zullen kunnen zeggen: *Deze zelfhulp — dat was de eigenlijke revolutie.*

III. De strijd van de arbeiders als producenten

De burgerlijke maatschappij is net als elke sociale organisatie, waarin een heersende minderheid zich laat onderhouden door een machteloze klasse van ontelbare proletariërs, gegrondvest op de tevredenheid van de tot armoede, onzekerheid en ongeschooldheid verdoemde massa's. Zo beschouwd is de grondslag van de huidige maatschappelijke orde door de 'opruiers' en 'onruststokers' al blijvend ondermijnd. Want iedereen weet dat, — volstrekt in tegenstelling met de vroegere

christelijke tijden toen de arme zich door het uitzicht op het hiernamaals bewogen voelde en vol berusting en geduld door dit aardse tranendal trok — een tevreden proletariër tegenwoordig een zeldzaamheid is die niet meer gemakkelijk te vinden is. Deze ontevredenheid heeft natuurlijk de vereniging van de geïsoleerde machteloze arbeidersmassa's tot gevolg gehad. Men kan ruwweg gesproken in Duitsland en tegenwoordig ook al in alle beschaafde landen drie richtingen van deze organisatie onderscheiden:

- 1) De organisaties die de arbeidersklasse moeten voorlichten over de grondslag van de huidige maatschappij en de toekomstwegen. Hoofdmiddelen zijn: de pers, verenigingen en vergaderingen. Daarnaast: ondersteuning van de slachtoffers van dit voorlichtingswerk.
- 2) De vereniging van de arbeiders als kiezers van arbeidersvertegenwoordigers in de tot het regeringsapparaat behorende parlementen met als doel de eisen van de arbeiders via staatswetten en openlijke vertegenwoordiging van sociaal-demokratische ideeën door te voeren. De zo gekozen vertegenwoordigers hebben zich vaak als meesters van de onder 1) genoemde politieke- en voorlichtingsorganisaties opgewerkt en maken als uitverkoren leiders van de arbeidersbeweging ook vaak aanspraak op een toonaangevende invloed op de nu te noemen belangrijkste van de tot dusver bestaande bonden van de arbeidersklasse.
- 3) De *vakorganisaties* van de arbeiders: naast het doel, ondersteuning bij ziekte en werkloosheid, beogen ze in de eerste plaats de toestand van hun leden te verbeteren door de verenigde en gesloten opstelling van eisen aan de ondernemers en eventueel door de organisatie en ondersteuning van *werkstakingen*.

De vakorganisaties zijn dus in de eerste plaats *strijdorganisaties*. De arbeiders, die er door het ingewikkelde mechanisme van de burgerlijke maatschappij toe voorbestemd zijn een aangeslag van de machine te zijn zolang ze werken als met het belang van de ondernemer overeenstemt en met een loon genoeg nemen dat nauwelijks voldoende is voor de bevrediging van de allernoodzakelijkste behoeften, die voortdurend gevaar lopen werkloos te worden en in de vreselijkste nood verkeren, hebben ontdekt, dat vrijwillige werkloosheid, want dat is een staking toch, in een tijd en in een omvang, waarin hij voor de ondernemers uiterst schadelijk en gevaarlijk is, een sterk wapen ter verkrijging van een hogere levensstandaard is. Daarvoor is het in elk geval noodzakelijk dat de vakgenoten

zich solidair voelen met de stakers en zover gaan in hun solidariteit, dat ze weigeren de plaatsen van de stakers in te nemen, ook wanneer ze zelf werkloos zijn. Alleen al daardoor werken de vakorganisaties midden in de maatschappij, die de meedogenloze strijd van allen tegen allen proklameert, op voortreffelijke wijze opvoedend en socialiserend.

Helaas moet hier gekonstateerd worden dat de resultaten die door stakingen bereikt worden, slechts zelden van lange duur zijn; van de eerste de beste gelegenheid dat de zaken slechter gaan, wordt door de ondernemer gewoonlijk gebruik gemaakt om de oude toestand weer te herstellen. Ja, ik ga nog verder: in het algemeen is het vooruitzicht voor de arbeiders om door stakingen voor een verbetering van hun situatie te strijden, zeer slecht geworden. De meeste stakingen van de laatste jaren zijn verloren gegaan om de eenvoudige reden dat ook de ondernemers uit de ervaring hebben geleerd en zich door de nood gedreven tegenover de arbeiders in kartels verbonden hebben, en elkaar wederzijds steunen. Ook is het volkomen duidelijk hoe bijzonder ongunstig bij een eenvoudige staking de positie voor de arbeider is: de arbeider wordt vrijwillig werkloos, is op de in vakverenigingskassen aanwezige spaargelden en vaak op andere vrijwillige bijdragen aangewezen en heeft al snel met honger te kampen. Van honger is daarentegen bij de ondernemer in het geheel geen sprake; hooguit van een tijdelijk groot verlies, waarvoor de uitbouter juist door zijn hardnekkigheid later rijkelijk beloond wordt: wat de arbeiders in de staking gezamenlijk verliezen, dat steekt de ondernemer tot de volgende staking in zijn zak.

Vrij vaak hebben uitgesloten stakers geprobeerd eigen, op de één of andere wijze koöperatief georganiseerde ondernemingen in het leven te roepen. Deze zelfstandige productieve koöperaties, die geen georganiseerde kring van consumenten tot hun beschikking hadden en veeleer bij de wilde concurrentiestrijd van de uitbuitende ondernemers betrokken werden, zijn bijna altijd in de maalstroom van deze concurrentiestrijd ten onder gegaan, of hebben de betrokken arbeiders beslist geen zekerheid en verbetering in hun situatie gebracht.

Wij zijn dus tot het inzicht gekomen, en dat moet hier onomwonden worden uitgesproken, dat de arbeiders, als ze de klassenstrijd in hun eigenschap van producenten en *alleen als producenten* voeren, over 't algemeen aan het kortste eind trekken en *het onderspit delven*.

De revolutionairen sluiten zich bij deze skeptische beoordeling van de staking aan, maar voegen eraan toe: "Ook een verloren staking is voor de revolutionaire zaak van het socialisme in die zin altijd een winstpunt, omdat de arbeiders

wakker geschud en verbitterd worden en ertoe worden gebracht dieper over hun situatie na te denken dan voordien.”

Goed, heel goed zelfs, ook voor mij heeft de staking vanuit dit oogpunt gezien nog zijn bezielende betekenis; maar ik verzoek dringend om de *waarheid*. Ik vraag niet *jezuïtisch* op te treden, de arbeiders geen praktische resultaten in het vooruitzicht te stellen, die ze door de staking zouden kunnen bereiken, om zich naderhand over het verlies te verheugen omdat weer nieuwe stof tot verbittering opgehoopt is. Ik wil liever dat de arbeiders zich over de resultaten van een staking in het geheel geen illusies maken. Toch hoeven ze niet met al teveel angst aan de gelegenheid tot werken, die ze momenteel hebben, vast te klampen, en hebben ze niet de minste reden om zich de schandelijke eisen van de ondernemer te laten welgevalen. “De mens leeft niet bij brood alleen,” en een moedige onbezonnenheid past de arbeider, die niet net als de burgerlijke genotzoekers met alle vezels aan zijn ogenblikkelijke bestaan hangt. Wie zijn idee hoger aanslaat dan zijn zekerheid, wie zin heeft zich mee te laten slepen door zijn bezielende zaak, wie tegen de burgerlijke maatschappij demonstreren en manifesteren wil, die weet dat de staking voor dit optreden een imposant wapen is.

Dat inderdaad een groot deel van de arbeidersklasse al tegenwoordig de staking zo opvat, wordt het best bewezen door het *neerleggen van het werk op 1 mei*, waarvan de praktische gevolgen toch zeker niet te konstaten zijn; en toch zijn er vele duizenden arbeiders voor gewonnen om op één dag zichzelf en hun vijanden de macht van de arbeidersklasse zo geestdriftig te laten voelen. Geen enkel eerlijk mens zal de 1 mei-manifestatie aanbevelen zonder te benadrukken dat iedereen die op dat ogenblik werk heeft, met deze demonstratie zijn onmiddellijke bestaan in gevaar brengt; maar hij kan eraan toevoegen dat wanneer de enkeling werkloos wordt, zijn plaats zeer zeker zal worden ingenomen door een ander, die misschien al maanden werkloos geweest is.

Men gaat nog verder en beschouwt het neerleggen van het werk op 1 mei niet alleen als een indrukwekkende en opwekkende, verenigende demonstratie, maar als de jaarlijks terugkerende manoeuvre van het proletarische leger als voorbereiding op de *algemene- of wereldwijde werkstaking*. Dat deze algemene werkstaking geen ‘algemene onzin’ (Auer),³ maar een heel goed te gebruiken wapen is, dat bewijst inderdaad het neerleggen van het werk op 1 mei, dat in verscheidene landen al tegenwoordig in sterke mate wordt doorgevoerd. Daarentegen lijkt het mij ongetwijfeld zeer zeker — en dat wordt ook door niemand bestreden, — dat de algemene werk-

staking weliswaar alleen een vorm van louter economische strijd is, maar dat hij onder alle omstandigheden het begin van een bloedige en politieke sociale revolutie zou kunnen zijn.

Laten we, nu we bij dit laatste voorbeeld aangekomen zijn, onze mening over de strijd van de arbeiders, alleen in hun hoedanigheid van producenten, samenvatten: De strijd van de producenten in kleine stakingen (hier klein vergeleken met de grote manifestatiebewegingen en de algemene werkstaking) leidt tot geen enkele wezenlijke en blijvende vooruitgang van de arbeidersklasse; evenmin worden door de strijd van de producenten organisaties in het leven geroepen, die de betekenis van een socialistisch steunpunt in de burgerlijke wereld zouden kunnen hebben. In elk geval zijn de vakorganisaties heel belangrijk voor het ontwikkelen van het solidariteitsgevoel; evenals stakingen voortdurend geschikt zullen zijn voor vereniging en demonstratie. De produktieve koöperatie zou een ontstane cel voor de socialistische maatschappij zijn; maar die koöperaties, die alleen in de strijd van de producenten, meestal na mislukte stakingen ontstaan en geen georganiseerde konsumenten tot hun beschikking hebben, zijn niet levensvatbaar. Daarom kan de strijd van de producenten alleen tot ons laatste voorbeeld leiden: tot de algemene werkstaking, dat wil zeggen tot een bloedige botsing met het heersende gezag, zonder dat tevoren ook maar een spoortje van een socialistische organisatie aanwezig zou zijn.

De arbeiders moeten dus, voordat ze ook maar kunnen denken aan de algemene werkstakingen, naar middelen en wegen zoeken, die niet enkel en alleen naar de revolutie leiden, maar veeleer geschikt zijn om trappen voor een socialistisch georganiseerde vrije maatschappij in de tegenwoordige burgerlijke maatschappij op te bouwen.

IV. De strijd van de arbeiders als konsumenten

Vóór we ertoe overgaan de betekenis te schilderen die de verbruikskoöperatie voor de arbeidersbeweging van de naaste toekomst zal hebben, rest ons nog in enkele woorden over de strijd van de arbeiders als konsumenten te spreken, zoals die tegenwoordig al gevoerd wordt, over de boycot dus — om af te zien van het door de controle niet in aanmerking komende. En ook hier zien we al dat de macht van de konsumenten, zelfs wanneer die passief is, door onthouding wordt geoefend, onvergelijkelijk veel groter is dan die van de producenten. De producent kan zijn uitbouter niet in diskrediet brengen door te zeggen: "We werken niet meer voor je, we kunnen

elders genoeg werk vinden en geen enkele arbeider zal voor je willen werken." Want hij vindt ergens anders alleen heel moeilijk of helemaal geen werk en de werkloosheid is veel te groot om elke ondernemer niet vroeger of later weer arbeidskrachten te laten vinden. De konkurrentiestrijd tussen de ondernemers onderling is daarentegen ondanks alle industriële verenigingen en kartels zo bitter, dat de *konsument* heel goed bepaalde ondernemers kan bestrijden door hen in diskrediet te brengen, omdat hij ergens anders heel gemakkelijk vervanging voor zijn konsumptie vindt. Daarom is de boycot inderdaad een uiterst goed wapen tegen de overmoed van de afzonderlijke ondernemer.

Men moet echter bedenken dat door de boycot, zoals hij tot nog toe toegepast is, weliswaar grote morele resultaten bereikt worden, dat ook individuele ondernemers gedwongen worden zich naar de eisen van de arbeiders te schikken, maar dat hij aan het diepste wezen van de burgerlijke maatschappij, aan de tegenstelling tussen de werkende en noodlijdende massa en de bevoorrechte kaste niets verandert. Als de strijd van de producenten naar 't schijnt in de algemene werkstaking een wapen heeft, dat tegen dit grondbeginsel van de tegenwoordige maatschappelijke orde gericht is, dan kan de strijd van de konsumenten niet iets soortgelijks uitwijzen zolang ze louter passief blijft: een algemene boycot is inderdaad een absurde gedachte, omdat de boycot, om effectief te zijn, langer moet duren en de arbeider niet in staat is het langere tijd zonder levensmiddelen te doen.

Zolang daarom de strijd van de konsumenten alleen bestaat uit de weigering van een bepaalde ondernemer zijn produkten af te nemen, is haar uitwerking altijd, dat wat de ene ondernemer verliest, niet de arbeiders maar *andere ondernemers* ten goede komt. Ten tijde van de grote Berlijnse *bierboycot* hebben de kleine brouwerijen in en rond Berlijn een grote vlucht genomen; dat is een zich altijd voordoend neveneffect van de boycot, dat lijnrecht tegengesteld is aan het belang van de arbeidersklasse. Juist omgekeerd heeft de staking, die gelijktijdig tegen alle ondernemers in dezelfde branche wordt gevoerd, gewoonlijk als neveneffect dat de kleine ondernemers te gronde gaan, terwijl de grote zich staande kunnen houden — en dit neveneffect komt gewoonlijk niet met de wensen van de arbeiders overeen.

Hoe gemakkelijk zou het echter juist bijvoorbeeld bij de Berlijnse bierboycot geweest zijn om dit neveneffect van de versterking van de kleine brouwerijen te vermijden, als de passieve strijd van de konsumenten in een aktieve was veranderd. In deze meeslepende tijd was een heel groot deel

van de gezamenlijke Berlijnse arbeiders in deze richting als tot een lichaam verenigd; hoe gemakkelijk zou het geweest zijn deze Berlijnse arbeiders — aanvankelijk alleen met het oog op het bier — tot een verbruikskoöperatie te verenigen, die haar eigen brouwerij had opgericht en alleen van deze koöperatieve brouwerij, waar uitgesloten en werkloze brouwers gewerkt zouden hebben, haar bier betrokken had. Men kan er tegenin brengen, dat door deze bierkoöperatie de in de geboykotte brouwerijen werkzame arbeiders ten gevolge van de daaruit voortvloeiende zakelijke teruggang al te zeer benadeeld zouden worden. Dat zou echter niet het geval geweest zijn, want hoe meer de in de trust verenigde brouwerijen achteruit gegaan zouden zijn, des te hoger zou de vlucht van de koöperatieve brouwerij geweest zijn en des te meer arbeiders had ze van de in de trust verenigde brouwerijen kunnen aanstellen.

We willen dit voorbeeld echter verlaten, want het juiste oogenblik is voorbij gegaan en met 'als' en 'zou hebben' is niets meer goed te maken. Ook valt niet te verwachten dat de brouwerijhielden op 1 mei 1895 weer overmoedig zullen worden en tot een nieuwe boycot zullen oproepen; ondanks het feit dat hij gebrekkig gevoerd werd, ligt de laatste hen toch nog al te zwaar op de maag. Laten we dus maar niet verder uitweiden over wat er in het verleden gedaan had kunnen worden, maar ons nu met de naaste toekomst bezighouden.

Wij hebben in deze korte schets alle middelen onderzocht die tot nu toe door de arbeiders gebruikt werden om het doel, zich van het juk van de ondernemers te bevrijden en de produktie en verdeling van de goederen socialistisch te organiseren, te bereiken. We hebben geen enkel effectief middel leren kennen. Er blijft nog één wapen, het beste van alle, over: *De verbruiksvereniging van de arbeidersklasse*. Laten we in het volgende hoofdstuk tenslotte bekijken wat daaronder verstaan moet worden.

V. De betekenis van de verbruikskoöperatie in de bevrijdingsstrijd der arbeiders

Het is hier niet de plaats een historische verhandeling over de ontwikkeling van de koöperatieve ideeën te geven. Het is echter noodzakelijk er krachtig tegen te protesteren dat een zo bekrompen denkende epigoon als Schulze-Delitzsch⁴ als een soort uitvinder van de verbruiksverenigingsbeweging wordt voorgesteld. Schulze-Delitzsch heeft hooguit de enige verdienste gehad, dat hij de grote, vooruitziende socialistische

gedachten, die in de geschriften en werken van de grote Engelsman *Robert Owen* zijn neergelegd, voor het gebruik van de Duitse handwerkers en kleinburgers verwaterd heeft.

Robert Owen kunnen we met recht niet alleen als de vader van de gedachte om een socialistische maatschappij met behulp van verbruikskoöperaties te bereiken, maar ook als de vader van de grote *Engelse koöperatieve beweging* beschouwen. Nadere gegevens over deze verhouding van Owen tot de moderne Engelse koöperaties, alsmede over de geschiedenis en de huidige stand van deze koöperaties, zijn te vinden in het voortreffelijke boek van de socialiste, mevrouw Sidney Webb: *Geschiedenis van het Britsche vakvereenigingswezen*.⁵ De Duitse vertaling van dit werk heeft er aanzienlijk toe bijgedragen de Engelse koöperaties in Duitsland bekend te maken en de ijver om arbeiderskoöperaties te stichten, opnieuw laten ontbranden. Er zijn echter ook, als we vergelijken-derwijs aan de weinige Duitse arbeiderskoöperaties denken, cijfers aan deze gegevens te ontleen, die aan het sprookje van het lage peil van de Engelse arbeidersbeweging voorgoed een einde maken. De lezers kunnen hun kennis van deze hoogst interessante cijfers halen uit het volgende overzicht van Hans Müller, die ik aan de 'Schweizerischen Blättern für Wirtschafts- und Sozialpolitik' ontleen:

"In oktober 1892 werden door de koninklijke commissie voor arbeidsonderzoek vier deskundigen van de koöperaties van Groot-Brittannië gehoord. Volgens hun verklaring waren er eind 1891 in het Verenigd Koninkrijk 1.459 verbruiksverenigingen met een gezamenlijk ledenaantal van 1.098.352 en een kapitaal van 11.520.045 pond sterling. De door de koöperaties behaalde omzet bedroeg 31.514.634 pond sterling, waardoor een winst van 4.343.373 pond sterling gemaakt werd. Een deel van deze koöperaties, vooral de pas gestichte, beschikt slechts over één winkel, waarin kruidenierswaren verkocht worden. Andere hebben zich in de loop der tijd tot grote, rijk vertakte ondernemingen ontwikkeld, zoals bijvoorbeeld die in Leeds; ze begon in 1847 met één korenmolen en eind 1892 bezat ze naast een dergelijke molen met een jaarlijkse productie van 85.000 zakken meel, 69 specerijen-, 19 laken-, 1 mode- en 9 schoenwinkels, alsmede 40 slagerijen. Verder bezat ze 12 kolendepots, een meubelwinkel, een bakkerij, een kleermakers-, een schoenmakers-, een borstelmakerswerkplaats en een bouwafdeling, die de taak had zaken of woonhuizen voor de koöperatie of haar leden te bouwen. Het aantal vennoten bedroeg 29.958; in 1891 overtrof de omzet de 850.000 pond sterling en met aftrek van de 4% rente op het bedrijfskapitaal werd een winst van meer dan 109.000 pond sterling gemaakt.

De meeste verbruiksverenigingen *stellen een deel van hun winst beschikbaar voor vormingsdoeleinden* en waarschijnlijk zou dat bij alle het geval zijn als de Engelse wetgeving in de jaren 1855-1862 dergelijke giften niet verboden zou hebben. Sinds de opheffing van die wet zijn de giften voor het vormingswerk sterk toegenomen; er was in 1891 een som van 32.942 pond sterling voor nodig. Naast deze kontante uitgaven maken veel koöperaties het *kosteloos gebruik van leeskamers* en de verwarming, de verlichting en het schoonhouden ervan mogelijk, zodat de totale uitgaven voor de koöperatieve leeskamers meer dan 40.000 pond sterling bedroegen. De koöperatieve winkels in Engeland waren de eerste, die hun personeel *wekelijks een halve vrije dag* gaven. Bij hen was van oudsher een veel kortere arbeidstijd gebruikelijk dan in andere zaken en in 1892 hebben de vertegenwoordigers van de koöperaties zich voor de parlementaire kommissie tot regeling van de arbeidstijd nadrukkelijk ingezet voor de wettelijke beperking van de arbeidstijd in de winkels. Zijzelf hebben in een deel van de koöperatieve winkels de *werktijd tot 48 uur per week* teruggebracht. Toch betalen de koöperaties hun personeel *de hoogste lonen* in de desbetreffende bedrijven en staan overal in voor *regelmatiger, veilig* werk, omdat ze zelfs bij seizoenarbeid alles doen om hun arbeiders voortdurend aan het werk te houden door in het vooruitzicht op een latere vraag voorraden aan te leggen. Sinds 1862 is het aantal koöperaties vertienvoudigd; het ledenaantal is tot het vijftientigvoudige, het kapitaal tot het achtenveertigvoudige, de jaarlijkse omzet tot het tweeëndertigvoudige en de jaarlijkse winst tot het vierenveertigvoudige gestegen. Daar de koöperatieleden in de regel hoofd van het gezin zijn en het gemiddelde Engelse gezin uit vijf personen bestaat, *bedraagt het aantal van de bij de koöperatie belanghebbenden al een zesde van de totale bevolking van de drie koninkrijken*.

Het is echter zo goed als zeker dat dit zesde deel van de Engelse bevolking dat tot de koöperaties behoort, beter, zekerder en onafhankelijker leeft dan de overige arbeiders, die tegen hoge prijzen veelal slechte en versneden produkten van winkeliers betrekken en volledig onvrij zijn als ze zich met poffen hebben ingelaten.

In elk geval beginnen de Engelse koöperaties juist nu van een werkelijk socialistische geest doordrongen te raken. De koöperaties streefden er weliswaar al lang naar de parasiterende tussenpersonen uit te schakelen en alle arbeiders die hun konsumptie op een dergelijke wijze geregeld hebben, is het gelukt zich vrijwel te bevrijden van deze vieze, parasiterende meeëters. Maar door hun sterke groei komen de

koöperaties er pas nu toe zich ook van de laatste uitbouter, van de industriële ondernemer, van de zogenaamde produktieleider te bevrijden. Een zeer sterke beweging in Engeland streeft ernaar zoveel als maar enigszins mogelijk is de gezamenlijke behoeften van de verbruikskoöperaties in eigen bedrijven te vervaardigen, wier arbeiders leden van het konsumptieverband en zelf in produktiekoöperaties georganiseerd zijn.

Engeland, het land waar de voorzichtige theorie heel weinig, maar de praktische ervaring alles betekent, is ook op de beste weg door datgene in zijn koöperaties te hebben doorgevoerd, wat een Duitse denker, die de arbeiders zouden moeten kennen als hij hen tot nu toe onbekend was, in vurige, overtuigende bewoordingen heeft uitgesproken als noodzakelijk voor de bevrijding van de werkende mensheid. Deze man heet *Ernst Busch*, geen vakgeleerde, maar een man die zich op eigen kracht omhoog gewerkt heeft en begiftigd is met een bijzonder heldere kijk op de werkelijke verhoudingen in het leven. Ernst Busch heeft de grote waarheid uitgesproken,⁶ dat de ondernemer — ondanks het door de staat beschermde persoonlijke eigendom van de produktiemiddelen — in zeer vele gevallen toch niet de uiteindelijke werkgever van de proletariërs is. De eigenlijke werkgever is de klantenkring waarop de ondernemer direkt of indirekt aangewezen is, dat zijn in laatste instantie de konsumenten, *dat wil zeggen dat de arbeiders (in hun hoedanigheid van konsumenten) hun eigen werkgever zijn*. Maar tussen de arbeiders als producenten en de arbeiders als konsumenten schuift zich, beschermd door het persoonlijke eigendom van de produktiemiddelen, een grote kring van uitbuiters, zodat de producent⁷ voor zijn arbeid een te laag loon en de konsument te weinig en te slechte produkten voor zijn geld krijgt. Busch konkludeert daaruit, dat de enige oplossing voor het sociale vraagstuk bestaat uit het éénvormig maken van de konsumptie, dat wil zeggen uit het verenigen; laten we hem daarover eerst zelf aan het woord laten:

“Het komt er alleen op aan, dat de arbeidersklasse zijn klandizie niet meer gunt (dat wil zeggen ‘weggeeft’), aan tussenpersonen schenkt, maar in alle opzichten, van de konsumptie tot de produktie, zichzelf onderhoudt, wat weliswaar niet de wens van de afzonderlijke arbeider, maar wel in het belang van de gehele arbeidersstand is. In de eerste plaats moet elke afzonderlijke arbeider zijn noodzakelijke konsumptie-artikelen uit de eigen winkel, uit de verbruiksvereniging van de arbeiderskoöperatie dus, betrekken. Als deze in voldoende aantal bestaan en door de trouwe en verzekerde klandizie van de arbeiders levensvatbaar en rendabel zijn geworden, dan

is de grote hervorming al in hoofdzaak doorgevoerd. Voor de verzekering van de klandizie van de arbeidersstand biedt het kleinbedrijf het enig mogelijke, maar brede en veilige fundament; talloze bedrijven kunnen tegelijkertijd of korte tijd na elkaar ontstaan, die schijnbaar geheel onafhankelijk van elkaar werken en toch volgens een vast, scherp omlijnd plan geleid, *uit één bron verzorgd worden en aan één enkele wil gehoorzamen*. Zouden enkele niet gelijk uit de kosten komen, dan zullen ze tijdelijk door de winsten van de andere bedrijven ondersteund worden, omdat alles voor rekening van de gezamenlijke producenten gebeurt. Als deze kleine bedrijven door de trouwe en verzekerde klandizie van de arbeiders levensvatbaar en rendabel zijn geworden, dan maken ze, omdat ze gezamenlijk aan één wil te gehoorzamen hebben, door hun trouwe en verzekerde klandizie de groothandel en de fabrieken, die met de winsten van de kleine bedrijven opgericht worden, levensvatbaar en rendabel en daarmee heeft de leiding van de arbeiderskoöperatie het gehele economische leven in handen genomen, omdat met de klandizie van de producenten haar vanzelfsprekend ook alle nevenbedrijven, zoals machinefabrieken, het verzekeringswezen, banken enz., voorzover ze niet overbodig worden, toevallen. Zij is de enige, grote werkgever geworden, die elke producent het volle loon voor zijn werk betalen kan en moet en daarmee zal ze elke afzonderlijke arbeider, die nog harder wil werken dan tot nog toe, heel snel tienmaal meer levensbehoeften doen toekomen, dan waartoe individuele bemiddeling in staat is. Dat daarbij ook voldoende middelen aanwezig zijn voor een rijkelijke verzorging van mensen die buiten hun schuld, door een ongeval, ziekte, invaliditeit of ouderdom werkloos zijn geworden, alsmede voor weduwen en wezen, spreekt vanzelf en daarmee zou het monster, de menselijke kwelgeest en mensenmoordenaar — de armoede — eindelijk, eindelijk overwonnen zijn."

Busch speelt herhaaldelijk met de gedachte dat de staat deze konsumptievereniging ter hand kan nemen om de armoede en de afhankelijkheid uit de wereld te helpen. Zo serieus geloofde hij er echter niet in, want hij zet vaak overtuigend uiteen, dat hij het op zich nemen van de verlossersrol door de staat op geen enkele wijze nodig heeft. Het is veeleer zo, dat er niets anders nodig is dan dat de arbeidersverbruikskoöperaties, die naar een dergelijk doel streven, overal gesticht worden en dat de leden niet toetreden om te sparen, maar in de vaste overtuiging daardoor aan de bevrijding van de arbeidersklasse mee te werken, hun batig saldo, dat wil zeggen de bespaarde handelswinst, voor de steeds voortgaande uitbreiding van de onderneming te gebruiken.

Voor we ertoe overgaan de betekenis en de ontwikkelingsmogelijkheden van de verbruikskoöperatie nader uiteen te zetten, moet erop gewezen worden dat de koöperatie gewoonlijk het bestaan van het goederenverkeer en van de zogenaamde vrije uitwisseling veronderstelt. Die bevolkingslagen dus, die hun goederen op een manier betrekken die uit een vroegere maatschappelijke periode is overgebleven, bevinden zich niet in de situatie om tot verbruikskoöperaties over te kunnen gaan. En we willen het aantal van dergelijke personen niet onderschatten. Zo zijn er nog steeds tamelijk veel kleine boeren, die een niet onaanzienlijk deel van hun geringe behoeften, brood, vlees, zelfs nog kleding zelf op primitieve wijze produceren. Nog belangrijker is, dat vooral in vele Pruisische provincies de afhankelijke boeren, de dagloners met of zonder eigen stukje grond, de boerenknechten, door hun patronen niet met geld, maar in natura worden beloond. Zij allen kunnen niet genieten van de voordelen van de vereniging van de konsumptie. En tenslotte is het aantal dienstboden, bedienden, knechten en het andere personeel, dat een deel van zijn loon in de vorm van kost en inwoning ontvangt, beslist niet te verwaarlozen. Voor deze ergste vorm van horigheid bestaat evenmin de mogelijkheid van de voordelen van de verbruiksvereniging te genieten, omdat de meesters en — niet te vergeten — de meesteressen niet alleen het werk en de omvang van de konsumptie, maar zelfs de *soort en wijze van konsumptie* vaststellen.

Deze verhoudingen zijn in Engeland, waar de landbouw bedrijvende bevolking een veel kleiner percentage van de bevolking uitmaakt dan bij ons, enigszins gunstiger voor de koöperaties, zoals trouwens ook de industriële ontwikkeling van Engeland die van ons aanzienlijk overvleugelt. Maar zelfs in Engeland, en nog sterker in Duitsland, wordt van een andere kant nog een hindernis opgeworpen tegen de algemene uitbreiding van de koöperaties. Wel hebben alle arbeiders, voorzover ze hun loon niet alleen in natura ontvangen, zelfs waar het geen industriële centra betreft, de mogelijkheid hun konsumptie koöperatief te bevredigen. Het ideaal van de hoogst ontwikkelde koöperatie is echter dat de arbeider, afgezien van de konsumptie, ook zijn produktieve krachten voor de grote verbruiksvereniging aanwendt. Dat zal echter voor een enorm groot deel van de arbeiders niet mogelijk zijn. Daartoe behoren al die beroepen, die niet de behoeften van de arbeidersklasse, maar de verfijnde en meer dan verfijnde behoeften van de burgerlijke en 'aristokratische' maatschappij dienen. Men mag er niet aan twijfelen — ofschoon een betrouwbare statistiek over deze verhouding van de konsumptie van de

arbeidersklasse en die van de hogere standen niet voorradig is —, dat een enorme produktiekracht de bevrediging van deze luxebehoeften dient. Nog zwaarder telt wat door staats- en andere bevoorrechte bedrijven, zoals de spoorwegen, de mijnen, de posterijen en telegraaf en dergelijke instellingen verbruikt wordt. Daartoe behoren verder ook de scholen en andere zogenaamde vrije, dat wil zeggen in werkelijkheid de bijna meest onvrije beroepen.

Het is in elk geval zo dat wanneer deze lagen van de arbeidende maatschappij, zij het ook niet direkt, aan de koöperatieve produktie zullen komen deelnemen, zij afgezien van hun konsumptie, door de koöperatie toch nog verzekerd zijn van andere voordelen. Hoe meer de koöperatie de voor haar behoeften werkzame arbeiders gunstige levensomstandigheden verschaft, des te minder zal de aantrekkingskracht van de niet-koöperatieve beroepen zijn en zullen de ondernemers, of dat nu de staat of een partikulier is, zich onder druk van het gebrek aan arbeiders en ook onder druk van hun arbeiders zelf, die immers de gunstige toestand van de koöperatieve producenten voor ogen hebben, genoodzaakt zien steeds gunstigere voorwaarden voor hun arbeiders vast te stellen. Verder is het zo, dat hoe beter het met de koöperatief georganiseerde arbeiders gaat, des te sterker de behoefte van de koöperatielieden aan noodzakelijke en ook luxegoederen zal toenemen, zodat ook hierdoor weer de niet-koöperatief georganiseerde produktie-instellingen alleen nog maar op gunstige voorwaarden een voldoende aantal arbeiders zullen vinden.

Ondanks deze beperkingen die we zelf moesten aanbrengen, staat het toch volledig vast dat de burgerlijke maatschappij haar erfgenaam, het vrije socialisme, reeds in al zijn grootheid voor ogen zal staan als al die arbeiders die het kunnen, zich hebben verenigd om hun konsumptie, met voorbijgaan van de tussenhandel, uit de eerst bereikbare bron te bevredigen. Deze eerste bron is, voorzover het niet om produkten gaat die uit het buitenland komen of die om andere redenen van elders betrokken moeten worden, de produktiekracht van de in produktieve organisaties georganiseerde leden van de grote verbruikskoöperatie zelf. Vanzelfsprekend kan de grote koöperatie, of, nog beter gezegd: het grote verbond van de verbruikskoöperaties niet plotseling kant en klaar tevoorschijn komen. Met misschien een paar honderd leden wordt ergens een dergelijke koöperatie gesticht, met de uitdrukkelijke bepaling, dat de volledige som die door het vermijden van de tussenhandel gewonnen wordt, voor de uitbreiding van de onderneming zal dienen en in de eerste plaats voor de stichting

van produktieve koöperaties, die onlosmakelijk verbonden zijn met het konsumptieverbond. Daardoor zal het binnen korte tijd mogelijk zijn een eigen bakkerij op te richten. Door de voortdurende besparing van een groot deel van de ondernemerswinst, die niet onder de afzonderlijke leden verdeeld wordt maar de koöperatie als zodanig ten goede komt, kan het bedrijf zich als een lawine uitbreiden. Er volgen wellicht eigen slachterijen, eigen kleermakerijen voor beide geslachten, eigen kafé's, eigen sigarenfabrieken e.d.. Intussen zijn ook in andere steden verbruikskoöperaties volgens hetzelfde beginsel gesticht. Zij allen onderhouden nauwe banden met elkaar om op zo groot mogelijke schaal koloniale waren, koren, steenkool enz. in te kopen — de Engelse koöperaties zijn al tegenwoordig voor dit doel tot een groothandelsmaatschappij toegetreden, die verscheidene schepen op zee heeft. Op grond van de snelle ontwikkeling van de moderne techniek zullen ze ook spoedig de mogelijkheid hebben om voor hun gezamenlijke behoeften eigen fabrieken op te richten, die niet bang hoeven te zijn voor de konkurrentie van de kapitalistische bedrijven, omdat ze beschikken over de vaste klantenkring van de koöperatie waartoe ze behoren. Als gevolg daarvan zal de afzonderlijke koöperatie van een bepaald industrieel centrum naar het voorbeeld van de al bestaande bouwverenigingen in staat zijn huizen te bouwen voor haar leden — en wel weer met behulp van de produktiekoöperaties van de bouwvakkers, die als konsumerende en producerende leden tot de koöperatie behoren. Daarbij bestaat geenszins het gevaar, zoals bij de tegenwoordige schamele arbeiderswoningen van de ondernemers en hun 'streven naar welvaart', dat de arbeider door zijn eigen woning aan plaats gebonden en in de handen van een uitbouter zou zijn — integendeel, door de grote organisatie van het koöperatieve verbond wordt het bijvoorbeeld twee arbeiders heel eenvoudig gemaakt om na een wederzijdse overeenkomst van werk en tegelijkertijd van woning te ruilen.

Alhier zijn we toevallig op een beeld gestoten, dat ons volledig aan de verhalen over de onbeperkte bewegingsvrijheid in de socialistische maatschappij doet denken. En toch gaat het hier nog niet om de socialistische maatschappij, maar alleen nog maar om een zoveel mogelijk op zichzelf staande *arbeidersmaatschappij binnen de burgerlijke maatschappij*. Een arbeidersmaatschappij echter, die veel meer dan welke revolutie ook, een eerste stap naar de socialistische maatschappij is.

Dat blijkt ook al uit de nauwe, onlosmakelijke verbinding van de belangen van konsumenten en producenten. In de tegenwoordige krankzinnige wereld staan deze belangen lijn-

recht tegenover elkaar; zozeer zelfs, dat één en dezelfde arbeider in zijn hoedanigheid van producent belang heeft bij een zo hoog mogelijke prijs van een produkt, inzoverre er voor hem dan tenminste enig uitzicht bestaat om als producent van dit produkt een overeenkomstig hoger loon te ontvangen; terwijl hijzelf er als konsument weer belang bij heeft dit produkt, dat hij, ondanks dat hij er zelf de producent van is, bij de één of andere winkelier moet kopen, zo goedkoop mogelijk te krijgen! Geheel anders is de positie van het lid van de grote verbruikskoöperatie van de naaste toekomst! Daar zullen de belangen van de konsumenten en de producenten zorgvuldig en precies tegen elkaar worden afgewogen; er zal in de eerste plaats voor kunnen worden gezorgd dat diegenen die om bovengenoemde redenen niet binnen de koöperatie zelf werken, maar er alleen in kunnen konsumeren, niet tekort komen; de leden van de produktieve koöperaties, die er anders wezenlijk beter voor zouden staan, zullen eenvoudigweg voor hun produkten overeenkomstig lagere prijzen in rekening brengen. Ik zeg 'in rekening brengen', want het spreekt vanzelf dat net als in de socialistische maatschappij ook al in het beginstadium van het koöperatieve verbond niet de één tegenwoordig door mij betaald wordt wat hij mij morgen weer betaalt; in de eerste plaats wordt echter het stelsel van wederzijdse verrekening, het door het Londense dorp bekende clearingstelsel, tussen de produktie-afdelingen en de konsumptie ingevoerd.

Wat de sociaal-demokratie en andere partijen tot nu toe gedaan hebben om de onrechtvaardigheden van de huidige maatschappij enigszins te verzachten of om de weg te banen voor tamelijk socialistische maatregelen, dat liep regelmatig uit op een versterking van de moderne staat en zijn politiemacht. Om de konsument bijvoorbeeld te beschermen tegen afzetterij en bedrog van de kant van de tussenhandelaar — hoewel elke tussenhandel op zich beschouwd toch een vorm van bedrog is —, wordt een wet tegen oneerlijke concurrentie gesmeed en andere partijen willen de straathandel, de kolportage en de afbetalingswinkels en wat al niet meer inperken. Achter elke toonbank, achter elke stoomketel moet de Pruisische politieman staan. Of er worden, om de konsumenten te beschermen tegen een vervalsing van de levensmiddelen, omslachtige veiligheidswetten op levensmiddelen gesmeed. Juist nu wordt weer een margarinewet voorbereid, voor de doorvoering waarvan weer een omslachtig politie-apparaat nodig is. Als een konsument die een pond boter wil kopen maar niet bij vergissing een punthelm afgewogen krijgt; ik ben bang dat hij daarmee zijn maag meer

zou bederven dan met margarine! Al dergelijke wetten versterken het staatkundige apparaat van de heersende klasse in bijzondere mate en zijn er overigens bijna alleen maar om ontdoken te worden.

Met welk een hoogst vanzelfsprekende eenvoud zullen al deze zaken daarentegen tot de grootste tevredenheid van de bij de verbruikskoöperatie aangesloten konsumenten opgelost worden! Zoveel belang als de koopman er tegenwoordig bij heeft om zijn klanten te bedriegen en te slim af te zijn, zoveel belang heeft de verbruikskoöperatie erbij om tegenover haar leden *volkomen eerlijk en oprecht* te zijn. Want er is geen enkel lid en geen enkele bediende die uit het duurder of slechter maken van de produkten zelf ook maar een cent voordeel zou kunnen behalen. En de leden van de koöperatie zelf zijn hun eigen meesters en houden diegenen die zij gedurende een bepaalde tijd hun vertrouwen voor de funktie van bediende van de gezamenlijke koöperatie hebben gegeven, pijnlijk nauwlettend in de gaten. De koöperatie verzekert zich dus op de meest eenvoudige wijze door het onderzoek en de controle van de produkten te laten verrichten door deskundigen die elkaar weer kontroleren, zonder de staat op de één of andere wijze lastig te vallen over vervalsing of bedrog. Ook in dit opzicht zien we de nauwe verwantschap van onze koöperatie met de anarchistisch-socialistische maatschappij, dit in tegenstelling tot de burgerlijke en staats-socialistische, gedwongen kommunistische maatschappij.

Wie zich niet alleen maar met frasen voedt, wie zich er serieus mee bezighoudt een zo duidelijk en reëel mogelijk beeld van de behoeften van een vrije socialistische maatschappij te verkrijgen, zal tot het inzicht komen dat ook in de toekomst zakenlieden noodzakelijk zullen zijn, die het goederenverkeer tussen de afzonderlijke groepen moeten verzorgen en de verhouding van de wederzijdse vorderingen moeten boeken en voldoen en dat hun werkzaamheden net zo productief zijn als die van een andere arbeider. Toch bestaat er onder de arbeiders een heel moeilijk te overwinnen wantrouwen jegens alle kooplieden, zelfs wanneer hun bestaan nog proletarischer is dan dat van henzelf. Dat komt doordat ook de niet-zelfstandige handelsbedienden allen met het op bedrog en misleiding ingestelde mechanisme vergroeid zijn. Net zo groot is dikwijls het wantrouwen van de arbeiders jegens technische leiders en ingenieurs, omdat dezen door hun vaak enorme salarissen volledig verbonden zijn met de belangenwereld van de uitbuiters. En toch zullen ook zij voorlopig onontbeerlijk zijn voor de socialistische maatschappij. Ook hier is het de verbruikskoöperatie die zowel de zakenlieden als de ingenieurs

vanuit de burgerlijke maatschappij tot de socialistische maatschappij opvoedt. Door de verbruikskoöperatie wordt een generatie eerlijke kooplieden en technische bedrijfsleiders gevormd, die zich geen uitbuiters maar gelijkgestelde gevolmachtigden voelen. Want deze kooplieden handelen niet voor hun eigen, persoonlijk gewin, maar als betaalde, in het belang van de koöperatie aangestelde bedienden.

De arbeiders moeten zich er in elk geval voor wachten twee ernstige fouten te maken als dit soort vrije en eerlijke zakenlieden in de koöperatie gevormd moet worden. Er mag niet, zoals maar al te vaak juist het geval is in sociaal-demokratische verbruiksverenigingen, een gunstelingenregeling wortel schieten, waardoor de banen niet aan de bijzonder bekwamen, maar aan kleine partijleidertjes worden vergeven. Ook de opvatting dat de konsumptieve verenigingen moeten dienen om vervolgd en gestraft te worden, is, hoewel menselijk begrijpelijk, volledig onjuist. Dat alles kan met de bedoelingen van de koöperatie niets te maken hebben en alleen wanneer diegenen die door de politie gemarteld zijn, net zo geschikt zijn als anderen, kunnen de koöperaties het zich veroorloven hen te bevoorrechten. Een nog veel ernstiger fout maken helaas de verbruiksverenigingen door in hun bevangenheid voor de onzinnige minachting van de zogenaamde hoofdarbeiders hun personeel schaamteloze hongerlonen te betalen. Nog onlangs kon men in de kranten berichten lezen over de schandelijke gedragingen van de grote Saksische arbeidersverbruiksverenigingen en het is een waar genoegen dat de entrepouthouders zich tot een verbond aaneen gesloten hebben om zich te verdedigen tegen deze arbeidersverenigingen die hun eigen klassegenoten zo schandelijk uitbuiten. Maar ook dit trieste voorbeeld toont ons aan hoeveel gunstiger de situatie voor het personeel van de koöperaties is dan die van de door partikuliere ondernemers uitgebuiten. Waar anders kunnen handelsbedienden het zich veroorloven zo vrij en krachtig voor hun eisen op te komen? De verontwaardiging van de overgrote meerderheid van de eigen koöperatieleden dwingt de erbarmelijke besturen ertoe zo spoedig mogelijk verbeteringen aan te brengen; de koöperaties zouden gelijk hun bankroet bekend kunnen maken als ze het zouden wagen hun personeel wegens het opkomen voor hun eisen te straffen.

Het belangrijkste argument dat tegen de koöperatiegedachte aangevoerd zou kunnen worden, is ongetwijfeld dat de leden van de verbruikskoöperatie, die door hun naar verhouding gunstigere positie boven de ergste nood verheven zijn, zich hoogmoedig voor hun klassegenoten zouden afsluiten en zich met hun situatie tevreden zouden stellen, dat ze zouden ver-

burgerlijken en de strijd voor de socialistische maatschappij zouden vergeten. Men staat dat vooral daarmee, dat met het oog op de wetten in de koöperatie geen politieke agitatie bedreven zou kunnen worden. Men verwijst wel naar de Engelse koöperaties, die zich inderdaad lange tijd weinig gelegen hebben laten liggen aan het socialisme. Maar juist nu de Engelse koöperaties een grote bloeiperiode doormaken en zich weer bezinnen op de socialistische ideeën waarvan ze zijn uitgegaan, pleit voor ons. Engeland is tegenwoordig enorm veel rijper voor het socialisme dan alle staten van het vasteland, België niet uitgesloten (want Duitsland komt ondanks het kolossale aantal sociaal-demokratische kiezers zelfs niet na Engeland; en op de plaats na België kan Frankrijk terecht aanspraak maken). Het gevaar dat door de tegenwoordige praktijk de toekomstidee vergeten zou worden, heeft de laatste decennia inderdaad voor Engeland bestaan; al tegenwoordig kan men echter zeggen dat het overwonnen is. In elk geval staan maar weinig Engelse geesten open voor de ideeën van het staatsocialisme en als de burgerlijke maatschappij ergens onmiddellijk afgelost wordt door de vrije, anarchistisch-socialistische maatschappij, zonder dat het bedenkelijke overgangsstadium van de sociale dwangstaat een feit wordt, dan zal het in Engeland gebeuren.

Voor Duitsland daarentegen, dat ook vandaag de dag nog het land der ideologen is, zelfs waar het de arbeidersklasse betreft — en wij Duitsers zijn ondanks alles trots op ons zo vaak bespotten, onbedwingbare idealisme — bestaat dit gevaar om *te praktisch* te worden, over 't algemeen *geheel niet*. Daarom kunnen we onze socialistische ideeën met alle vuur waarover we beschikken in de praktijk doorvoeren, zonder dat we ook maar in enig opzicht bang voor onszelf hoeven te zijn. In elk geval moeten onze koöperaties in tegenstelling tot de tegenwoordig bestaande zo organiseren dat niet het sparen van de afzonderlijke arbeiders het einddoel van de koöperatie is, maar de strijd voor de vrijheid, de strijd voor de onophoudelijke groei van de door het koöperatieverbond vertegenwoordigde arbeidersmaatschappij binnen de burgerlijke wereld.

Een volgend bezwaar dat tegen ons gemaakt wordt, is dat de leden van de koöperaties, zolang deze nog geen dreigende macht vormen, op het gebied van de produktie zullen verliezen wat ze met de konsumptie winnen; namelijk inzoverre de uitbuiters de goedkopere levensstandaard van hun koöperatief konsumerende arbeiders gebruiken om de lonen te drukken. Men wijst erop dat grote ondernemers zelf al konsumptieverenigingen voor hun arbeiders hebben opgericht en het er heel goed afbrengen. Dit bezwaar wordt ontzenuwd doordat

juist de koöperatief verbonden arbeiders met een geheel ander uitzicht op sukses een *staking* zouden kunnen beginnen dan ooit voordien het geval was. Juist in een dergelijk geval van overmoedige onderdrukking wordt de staking de aanleiding tot het stichten van een produktieve koöperatie van de stakende arbeiders, die door de verbruikskoöperatie, die hun eigen levensbelangen helpt verdedigen, uit alle macht gesteund zal worden.

Een groot gevaar staat de koöperaties nog te wachten: tegenover de verenigde konsumenten zullen de ondernemers en handelaren zich ongetwijfeld eveneens verenigen om de konsumenten de prijzen voor te kunnen schrijven. Dit gevaar bestaat voor al die artikelen die niet door de produktieve koöperaties van het konsumptieverband zelf kunnen worden geproduceerd, om het ergste voorbeeld te noemen, in de kolenindustrie. Dit gevaar van de vereniging van de uitbuiters om tot prijsovereenkomsten te komen, is ons juist op dit moment zeer dicht genaderd als we de gesloten vereniging van petroleumhandelaren, die ten doel heeft de petroleumprijs enorm te verhogen, in ogenschouw nemen. En toch is dit kolossale uitbuitersverbond vergeleken met dat van de nabije toekomst verhoudingsgewijs nog onbelangrijk en nog te doorbreken. De konsumenten hoeven zich alleen maar koöperatief te verenigen om de petroleum te verdringen en, met behulp van huurdersverenigingen die druk uitoefenen op de huiseigenaren, overal de elektrische- of gasverlichting door te voeren. Maar naar het zich laat aanzien zullen de gasfabrieken en elektriciteitsbedrijven slechts korte tijd hun winst zoeken in de vrije konkurrentie tegen de petroleumhandelaren; ze zullen spoedig inzien dat het voor hen nog voordeliger is om zich met dezen te verenigen tot een indrukwekkend kartel, dat ten doel heeft om gezamenlijk het verlichtingsmateriaal duurder te maken! Tegenover dit soort uitbuiting kennen de staats-socialisten geen andere remedie dan het *staatsmonopolie*. Dat is echter voorwaar een uiterst bedenkelijk middel! De duivel partikuliere ondernemer moet verdreven worden door de staat Beëlzebub! De staatsmacht moet op een verschrikkelijke manier versterkt worden, het moet de machthebbende klasse mogelijk gemaakt worden de werkende volksklasse niet alleen door politiek geweld, maar ook economisch, door eventuele, plotselinge prijsverhoging van de noodzakelijke levensmiddelen hard aan te pakken, of belastingen voor leger, kerk en andere 'kulturele doeleinden' via een prijsverhoging van bijvoorbeeld kolen te heffen! Dat dit mogelijk is, bewijzen toch wel de indirekte belastingen op de noodzakelijkste levensbehoeften van de werkende mensheid; en hoe

de toestand van de arbeiders onder het staatsmonopolie zou zijn, wordt voldoende bewezen door de tegenwoordige staats-bedrijven! Wij danken hartelijk voor een dergelijk 'socialisme'; het staatskapitalisme vinden we nog afschuwelijker dan het partikuliere!

Daarom blijft de arbeiders van de toekomst maar één enkel en ongetwijfeld voortreffelijk middel over tegenover dit gevaar: *de internationale werkstaking* van die arbeiders op wie de taak rust de door het ondernemerssyndikaat in prijs verhoogde produkten, met hulp van de gezamenlijke internationale konsumentenverbonden, voort te brengen en te vervaardigen! Onder dergelijke omstandigheden zullen zulke stakingen, gesteund door de konsumentenkoöperaties, in tegenstelling tot die van tegenwoordig, succesvol moeten zijn!

In elk geval is voor de voorspoedige doorvoering van zulke stakingen een zeer hoge mate van solidariteit vereist; want de arbeiders die deze kunstmatig in prijs verhoogde goederen produceren, zullen wegens deze hoge prijzen in bepaalde omstandigheden in een betrekkelijk goede positie verkeren. Ik zeg uitdrukkelijk: onder bepaalde omstandigheden, want zo zonder meer geldt deze regel niet, integendeel, aangenomen kan worden dat het ondernemerssyndikaat net zoals het in staat is de konsumenten te overvragen, ook zijn arbeiders op de meest ongehoorde wijze zal onderdrukken. Ook toont het voorbeeld van de tegenwoordige kolenarbeiders aan, dat een slecht loon en hoge prijzen voor de produkten vaak samengaan. Maar zelfs als wordt aangenomen dat deze arbeiders er in bepaalde omstandigheden goed voorstaan, dan zullen ze toch in de vakverenigingen en vooral in de grote verbruiks-koöperaties zozeer tot solidariteit opgevoed zijn, dat ze toch aan de staking deelnemen om de uitbuitende overmoed van hun meesters af te straffen. Ze zijn toch, wat ook hier niet vergeten mag worden, zelf konsumenten en lijden als zodanig net als hun klassegeloten onder de kunstmatig verhoogde prijzen.

Men ziet, we zijn geenszins zulke eenzijdige, bekrompen dogmatici, die op één enkel idee verliefd zijn, dat we in de verbruikskoöperatie uitsluitend het enige wapen van de arbeidersklasse zien. We hebben echter ontdekt, dat alle andere wegen pas goed begaanbaar worden door de aaneengesloten vereniging van de konsumenten en dat de strijd van de arbeiders als konsumenten, die tot nog toe volkomen verwaarloosd werd, het bruikbaarste wapen van de arbeidersklasse is. Om dit wapen krachtig en doeltreffend te gebruiken, is maar één ding nodig: *een begin!* In Berlijn is een kleine groep arbeiders, die uitgaan van de hier ontwikkelde beginselen, bezig met dit begin;

moge dit voorbeeld vooral overal in Duitsland, in het zuiden en het noorden, in grote en kleine industrieplaatsen spoedig nagevolgd worden!

Mogen de arbeiders onbevangen en zonder vooroordelen met het lezen en de kritiek van dit kleine werkje beginnen; en moge vooral de grote Duitse sociaal-demokratische partij deze uiteenzettingen van een socialist, die zich buiten haar gelederen bevindt, niet net als de farizeeërs ontvangen met de woorden: Wat voor goeds kan er uit Nazareth komen! *Laten we liever hopen dat de Duitse arbeidende klasse heel snel tot het inzicht komt, dat er voor het bereiken van het doel der socialistische maatschappij, het oprichten van socialistische organisaties in de eerste plaats één ding nodig is: de vereniging van de konsumptie.*

Toen de eerste Engelse koöperatie, waarvan alle tegenwoordig bestaande afstammen, in 1844 gesticht werd door de beroemde *pioniers van Rochdale*, gebeurde dat in een armoe-dig achterafsteegje onder het hoongelach van de straatjeugd van Rochdale en de spot van de naburige kooplieden. Deze toentertijd bespotte en thans veelgeroemde koöperatie had niet meer dan 28 leden en toch zetten zij als vurige socialisten, die innig overtuigd waren van de waarheid van hun idee, hun verheven doelen in woorden uiteen, die nu, na een halve eeuw, ook nog helemaal voor ons streven gelden:

‘En verder, dat deze koöperatie er zo spoedig mogelijk toe over zal gaan de produktie en distributie van de goederen voor de opvoeding van het volk en de krachten tot produktie en bestuur te regelen; met andere woorden: een zichzelf bedruipende binnenlandse kolonie met gemeenschapsbelangen in het leven te roepen of andere koöperaties hulp te verlenen bij de oprichting van dergelijke kolonies.’

De wil van de pioniers van 1844 moet volbracht worden, dat is onze hoop en ons vurige streven. Al tegenwoordig rijst de stam van de Engelse koöperaties, die uit deze onbeduidende wortel geschoten is, rijk en statig boven de wereld uit en de oude doelen van de eerste stichters, de Owenisten en Chartisten, staan op het punt definitief te zegevieren over de beklagenswaardige doelen van de nuchtere kortzichtigen. De boom van de Engelse koöperaties kan ook bij ons in Duitsland niet meer over het hoofd gezien worden; moge de jonge Duitse arbeiderskoöperatie in zijn schaduw groeien en bloeien!

Bijvoegsel: ons plan

Ten tijde van de publikatie van deze brochure is de eerste

Duitse arbeiderskoöperatie, die van de hier uiteengezette beginselen uitgaat, al gevormd. Ze is in Berlijn in het leven geroepen onder de naam '*Arbeiter-Konsumgenossenschaft Befreiung*'.⁸

De schrijver van deze brochure zal altijd bereid zijn nadere informatie te verschaffen. Hier willen we slechts in het kort de belangrijkste bepalingen van deze koöperatie meedelen *om al diegenen die ons voorbeeld willen volgen, enkele uitgangspunten te geven*. De koöperatie zal zich schikken naar de Duitse koöperatiewet, omdat ze zich daaronder veel vrijer kan bewegen dan onder de Pruisische verenigingswet. Deze werkwijze is overal in Duitsland aan te bevelen.

Voor we tot slot enkele paragrafen van de koöperatie '*Befreiung*' laten volgen, moet, om een onnodige voorrangsstrijd te vermijden, kort gemeld worden dat terwijl deze brochure geschreven werd, ook de Berlijnse '*Freilandgruppe*', die van dezelfde grondbeginselen uitgaat, een verbruikskoöperatie in Berlijn aan het voorbereiden is. Moge ook verder in Duitsland de koöperatiegedachte onder de arbeiders overal terrein winnen!

Uittreksel uit de statuten van de arbeiderskoöperatie 'Befreiung'

Doel van onze koöperatie is de afzonderlijke leden gebruiks- en levensmiddelen te verschaffen met voorbijgaan aan de tussenhandel en zo mogelijk met voorkeur voor de produktieve arbeiderskoöperaties.

In de algemene vergadering vindt de stemming als volgt plaats:

1. Voor verkiezingen is een absolute meerderheid vereist; is een tweede stemming noodzakelijk, dan beslist de relatieve meerderheid.
2. Besluiten worden genomen met $\frac{2}{3}$ meerderheid. Uitzonderingen vormen de volgende gevallen:
 - a. Wijzigingen, aanvullingen en toelichtingen op de statuten.
 - b. Herroeping van een verkiezing van de raad van toezicht en het bestuur. In dit geval moeten $\frac{4}{5}$ van de aanwezigen er hun goedkeuring aan hechten.
3. De koöperatie wordt niet ontbonden als nog 7 leden voor haar voortbestaan opkomen.

Buiten het wettelijke reservefonds wordt de jaarlijkse nettowinst naar verhouding van de inkopen van de leden gekrediteerd,

maar blijft toch met inachtneming van het eigendomsrecht van de afzonderlijke leden in het bezit van de koöperatie, die het gebruikt voor de uitbreiding van de verbruikskoöperatie en het stichten van produktieve koöperaties. Dit zo ontstane renteloze tegoed wordt alleen terugbetaald bij uittreding uit de koöperatie één jaar na aankondiging ervan (gerekend vanaf de jaarlijkse opmaking van de balans).

Zouden zich omstandigheden voordoen die een uitbetaling op deze termijn bemoeilijken, dan kan de uitbetaling nog verder uitgesteld worden. Evenzo kan in bijzondere omstandigheden met een kortere uitbetalingstermijn worden ingestemd.

Onder gunstige omstandigheden kan aan werklozen of op een andere manier in hachelijke situaties verzeilde leden, op voordracht van het bestuur en de raad van toezicht, een krediet verstrekt worden, dat niet hoger is dan de helft van hun tegoed. Een tweede krediet kan alleen verstrekt worden als het bedrag van het eerste is terugbetaald.

De goederen moeten tegen zo laag mogelijke prijzen verkocht worden.

Verdere brochures en vlugschriften over de ontwikkeling van de koöperaties zullen volgen. Daarin zal zakelijk en uitvoerig op alle aanvallen geantwoord worden.

1 mei 1895

1. De zogenaamde socialistenwet, die in 1878 op aandrang van Rijkskanselier von Bismarck werd aangenomen en waarin bepaald werd dat alle socialistische verenigingen en partijen opgeheven moesten worden en elke socialistische propaganda strafbaar werd gesteld. Als direkte aanleiding voor het invoeren van de wet werden twee mislukte aanslagen op keizer Wilhelm I aangedragen, maar de werkelijke oorzaak lag in het feit dat de Duitse sociaal-demokraten in de jaren na 1875 — het kongres van Gotha, waarop de sociaal-demokratische krachten gebundeld werden — hun invloed uitbreidden. In 1890 werd de wet weer opgeheven. (RU)
2. Psychologisch, dat wil zeggen alleen vanuit het standpunt van de waarneming van de zielkundige verschijnselen; de psychologie onthoudt zich van lof en veroordeling; ze laat dit over aan de staatswetten en de moraal. (G.L.)
3. Ignaz Auer (1846-1907). Vooraanstaand Duits sociaal-demokraat. Maakte in 1877 met Johann Most e.a. deel uit van de redactie van de *Berliner Freien Presse*. Behoorde aanvankelijk tot de fraktie der Eisenachers, die zich op basis van het programma van Gotha (1875) met de Lassalleanen verbonden. Auer verzette zich tegen de oppositie der 'Jungen', waartoe Landauer enige tijd behoorde (zie de biografische

schets van zijn leven en werk), binnen de SDP, die het vooral op de partijdag van Erfurt (1891) moesten ontgelden. Auer sloot zich min of meer aan bij de 'revisionistische' denkbeelden van Eduard Bernstein (1850-1932). Maakte deel uit van het Internationale Bureau der Tweede Internationale, dat in januari 1901 geformeerd werd. (RU)

4. Hermann Schulze-Delitzsch (1808-1883). Duits ekonoom en politikus. Speelde een rol in de Duitse revolutie van 1848. Hij propageerde krediet- en verbruikskoöperaties, waarvoor hij in 1850 een kredietvereniging oprichtte, die snel door andere gevolgd werd. Twee jaar later richtte Schulze koöperatieve winkerverenigingen op, die eveneens tot bloei kwamen. Schulze, die de arbeiders hoofdzakelijk als consumenten bleef zien, wilde door middel van zijn koöperaties het kleinbedrijf beschermen tegen de opkomende groot-industrie. Hij verzette zich tegen de door Ferdinand Lassalle (1825-1864) geopperde denkbeelden, dat de staat voor de kredieten moest zorgen. Schulze werd met name door Lassalle en Marx en Engels bestreden, die hem ervan betichtten de bestaande situatie te willen handhaven en er alleen de scherpe kanten af te willen slijpen. (RU)
5. Beatrice Potter-Webb/Sidney Webb — *History of Trade Unionism* (1894), vertaald door de toenmalige ANDB-voorzitter Henri Polak als *Geschiedenis van het Britsche vakvereenigingswezen* (1899). Polak vertaalde ook het door het echtpaar geschreven *Theorie en Practijk van het Britsche vakvereenigingswezen*. (RU)
6. Die soziale Frage und ihre Lösung. Verlag von Pfeilstücker, Berlijn 1980. -2 Ursprung und Wesen der wirtschaftlichen Krisis. Leipzig, Otto Wigand 1892. Zie ook de bibliografische schets van Busch door Dr. Mülberger, afzonderlijke editie uit Pernerstorfer's "Deutschen Worten", alsmede het door Mülberger uit de nalatenschap van Busch uitgegeven geschriftje: "Der Irrtum des Karl Marx". (G.L.)
7. Onder producent wordt in deze brochure doorgaans niet de uitbouter maar de werkelijke producent, de arbeider, verstaan. (G.L.)
8. Vele wakkere volksgenoten storen zich misschien aan de benaming 'arbeiderskoöperatie', omdat zijzelf volgens de gangbare uitdrukking geen 'arbeiders' zijn en toch volledig bereid zijn zich bij de koöperatie aan te sluiten. Wij willen aan deze afschuwelijke wijze van uitdrukken niet meedoen: in onze koöperaties moet *de strijd van de arbeiders tegen de niet-werkenden gevoerd worden*, en ook wij 'hoofdarbeiders' staan erop *arbeiders* te zijn. (G.L.)

HET EERSTE VLUGSCHRIFT: WAT WIL DE SOCIALISTISCHE BOND?

De *Socialistische Bond* wil alle mensen omvatten die ernst willen maken met het socialisme.

Men heeft hen gezegd dat de socialistische maatschappij pas op een onbepaald, ver in de toekomst liggend tijdstip in de plaats van uitbuiting, proletarisering en kapitalisme kan komen.

Wij zeggen: het socialisme komt helemaal niet als jullie het niet scheppen.

Er zijn er onder jullie die zeggen: eerst moet de revolutie komen, dan kan met het socialisme begonnen worden.

Maar hoe? Van bovenaf ingevoerd? Staatssocialisme? Waar zijn de organisaties, de beginpunten, de kiemen van socialistische arbeid en een rechtvaardige ruil tussen socialistische arbeidsgemeenten? Nergens zijn ook maar sporen, ook maar gedachten eraan, ook maar overwegingen over de noodzaak te bespeuren.

Moeten we op dat tijdstip op advocaten, politici, voogden van het volk aangewezen zijn?

De volkeren hebben van oudsher slechte ervaringen met hen.

Wij zeggen: zo worden de zaken omgedraaid! Wij wachten niet op de revolutie opdat het socialisme kan beginnen; maar we beginnen het socialisme te verwezenlijken, *opdat daardoor de grote ommekeer kan komen!*

Alle organisaties die het arbeidende volk tot nu toe gesticht heeft, zijn strijdorganisaties voor het bestaan *binnen* de kapitalistische maatschappij. Ze zijn noodzakelijk opdat de afzonderlijke individuen en bedrijfstukken kunnen voortbestaan en geen voordelen behalen; maar ze bevrijden ons niet van het kapitalisme; ze brengen ons niet tot socialisme.

Het marxisme, dat een zo grote en noodlottige rol speelt in de arbeidersbeweging, heeft voorspeld: de verpaupering zal steeds sterker om zich heen grijpen, de economische crises zullen steeds sterker worden, de concurrentiestrijd van de ondernemers steeds scherper, het aantal ondernemingen steeds kleiner: zo moet het kapitalisme ineen storten.

Hoe is het in werkelijkheid gegaan? Welke kant gaat het steeds meer op?

Wat doet de *staat*?

Hij slijpt er, wanneer de ellende te groot wordt, de scherpe kantjes vanaf; hij zorgt er door verzekerings-, veiligheids- en bedrijfswetten voor dat het kapitalisme niet aan zijn ergste gevolgen ten onder gaat; dat het met ons onrechtvaardige

stelsel, zinloze produktie en goederendistributie *verder kan gaan*.

Hij gaat verder met het kapitalisme — dat is ook het gevolg van de wetgevende arbeid van de arbeidersklasse en haar vertegenwoordigers.

Wat doen de *ondernemers*?

Ze zorgen er door trusts, syndikaten, wederzijdse verzekeringen en allerlei kontrakten voor dat de profetie van de marxistische kamergeleerden te schande wordt gemaakt; ze voeren *geen* onnodige konkurrentie; ze helpen elkaar, ze maken elkaar niet zonder uitzondering dood, ze houden elkaar veeleer in leven en beperken de crises, zoals ze de produktie beperken. Dat alles meestal ten koste van de arbeiders en zeer zeker ten koste van het socialisme. Het *kapitalisme gaat door*.

Wat doen de *arbeiders* in hun economische organisaties en gevechten? In hun vakorganisaties?

In hun vakorganisaties zijn ze *binnen het kapitalisme* georganiseerd; al naar gelang van de bedrijfstakken en de groepen proletariërs die het kapitalisme nodig heeft. Door hun verzekeringen en weerstandskassen, door de verbetering van hun omstandigheden, van hun levenssituatie, zorgt spoedig een bedrijfstak er hier en daar voor, dat de ergste schrik verzacht wordt, *dat het verder gaat* — waarmee? *Met het kapitalisme!*

Want wat de afzonderlijke individuen in hun rol als producent winnen, dat verliest het volk als geheel en vóór alles het arbeidende volk als *konsument*. Wie betaalt alles wat de ondernemer *zijn* arbeiders betaalt? Degene die de produkten nodig heeft: de arbeider als konsument.

Dat alles is noodzakelijk zolang we midden in het kapitalisme zitten. Maar het leidt ons er niet uit.

Wat leidt ons tot het socialisme?

De algemene (werk)staking!

Maar een geheel andere algemene (werk)staking dan die gewoonlijk in de mond van agitatoren en in het hart van de snel geestdriftige massa woont — die 's avonds met bijval klapt en 's ochtends weer naar de fabriek draaft.

De algemene (werk)staking, die gewoonlijk gepredikt wordt, houdt in: met de armen over elkaar afwachten wie sterker is en wie het langer kan volhouden: de arbeiders of de kapitalisten.

Wij zeggen echter openlijk: de organisaties van de ondernemers leiden er steeds sterker toe dat de kapitalisten het kunnen volhouden, maar de arbeiders niet. Met kleine stakingen gaat het zo, met grote stakingen gaat het net zo en met de passieve algemene (werk)staking zou het niet anders gaan. Laat iedereen daar eens met de ogen open over denken! Het doet pijn de ogen ver open te sperren en de waarheid

onder ogen te zien als men gewend is aan schemering en slechte verlichting, — *maar het is verdomd noodzakelijk!*

Wij kondigen jullie arbeiders de *aktieve algemene (werk)staking* aan! Hier is geen sprake van een aktie die velen wellicht beschouwen als het noodzakelijke gevolg van de algemene (werk)staking en die er vlak achter of naast staat. *Wij beginnen niet met het einde maar met het begin.* Er is toch nog helemaal niets voor het socialisme gebeurd, er is nog niet het geringste voor gedaan: *waarvoor* willen jullie dan strijden en laten jullie je ombrengen? Voor de heerschappij van de één of andere leider, die dan wel zal weten wat hij wil, wat hij doet, hoe hij jullie arbeid en de goederenverdeling moet regelen?

Zou het niet beter zijn als jullie alles zouden weten en het zelf zouden doen?

De aktie van werkende mensen heet werk!

In de aktieve algemene (werk)staking zijn de arbeiders zo ver dat ze de kapitalisten uithongeren, omdat ze *niet meer voor de kapitalisten werken, maar voor hun eigen behoeften.*

Jullie kapitalisten, hebben jullie geld? Hebben jullie papieren? Hebben jullie machines die niet gebruikt worden?

Eet ze op, ruil ze onder elkaar, verkoop ze aan elkaar, — doe wat jullie willen! Of — werk! Werk net als wij. Want arbeid zullen jullie van ons niet meer krijgen. Die hebben we voor onszelf nodig. Die hebben we niet meer in het kader van jullie onzinnige ekonomie, we gebruiken het voor de organisaties en gemeenten van het socialisme.

Dat zal het eens betekenen. Dit en niets anders *kan* het begin van het socialisme zijn.

“O wee! dat is een lange weg. Moeten we nu pas beginnen? En we dachten dat we al dichtbij het doel waren!”

Hoe kunnen jullie dichtbij het doel zijn wanneer jullie nog geen enkele stap gezet hebben?

Begeven jullie je maar op weg: en gelijk zien jullie het doel in levenden lijve voor je.

De allereerste stap is dat jullie de waarheid horen. Zij smaakt bitter, net als vele wortels, maar als ze groeit zal ze zoete vruchten dragen.

Dit is ons eerste woord aan jullie, maar jullie moeten meer horen. *Heel precies moet jullie gezegd worden hoe men uit het kapitalisme treedt, hoe men het diensten weigert, hoe men met het socialisme begint, hoe men het voortzet totdat het kapitalisme — uit innerlijk inzicht of uit uiterlijke noodzaak — tot kapitulatie gedwongen wordt.*

KOM OP, SOCIALIST!

Aanleg is de tot daden bereide mogelijkheid; opdat deze neigingen naar buiten komen, realiteit worden en de werkelijkheid veranderen, is kracht nodig. Als iemand eraan getwijfeld zou hebben dat ons geslacht elke aanleg zowel tot het edelste als tot het laagste nog eigen is en dat de kracht tot beginnen en door te voeren, tot initiatief en volharding, bezieling en organisatie in de volken nog leeft, dan zou onze tijd hem geruststellende zekerheid geven. Ja, de mogelijkheden zijn er; en daarop moeten we onze taak, onze hoop en onze plannen afstemmen, niet op de één of andere toevallige, ik zeg toevallige werkelijkheid, die tegenwoordig breed, kolossaal en vernietigend alle ruimte overstroomt en toch spoedig weer als een onbeduidendheid van spookachtige aard zal zijn weggevloeid.

Voor deze verschrikkelijke bereidheid van de kinderen en alle opgroeiende jeugd en, in bruisende tijden, van alle levende wezens tot iets geheel anders dan wat er juist tegenwoordig is, ken ik geen treffender beeld dan de gelijkenis van Tolstoj, die aan ieder die het wil, sterke troost biedt: "Er zijn vele kerkelijke christenen die liever zouden sterven dan dat zij de hostie in de mestput zouden gooien en weinig ware christenen die eerder bereid zouden zijn te sterven dan aan mensenmoord mee te doen. Als men in staat was de mensen zoveel eerbied voor één enkel iets bij te brengen, dan zou men hen toch net zoveel eerbied voor het menselijke leven kunnen bijbrengen."

Sinds 75 jaar heeft zich onder onze volken een leer verbreid, die ondanks alle verschillen in uitdrukking juist hierin gelijk is en daarom haar gemeenschappelijke naam socialisme draagt: dat de wereld, de geesten, de zielen, de onderlinge menselijke verhoudingen in één klap tussen twee generaties anders worden, dat de mensen zichzelf zijn, dat er mogelijkheden zouden kunnen ontstaan wanneer de maatschappelijke toestanden, wanneer de economische grondslag, wanneer de verhoudingen veranderd zouden worden. Deze leer erkent dat de nieuwe geslachten met al hun mogelijkheden telkens terecht komen in de vast en bepalend geworden nalatenschap van hun voorvaders en dat het weliswaar onder zware strijd de geniale naturen lukt uit deze verstriking van hun eigen ik los te komen en het in de geniale periode van de jeugd tenminste te handhaven; dat echter de grote massa's in alle lagen helemaal niet tot zichzelf komen, maar door de tegenwoordige voorwaarden tot dingmensen, tot voorwerpen en tot knechten en maskers van de verhoudingen worden gemaakt. Dat lijkt me het werkelijke, het veel omvattende inzicht van het socialisme

te zijn, dat zowel alle mensen afzonderlijk als de mensheid in zijn geheel en haar grote figuren volledige bevrijding en werkelijkheid wil brengen en aan geen enkele bekrompen klassetheorie of geschiedsopvatting gebonden is en dat het niet leert dat de mensen van alle tijden overal en zonder meer de produkten van hun verhoudingen zijn, maar dat het met de verhoudingen van onze tijd zo gesteld is, dat de meeste mensen, socialistische theoretici en praktici geenszins altijd uitgesloten, tot zo goed als niets dan bepaalde produkten van hun tijd worden.

Deze leer bestaat nu — al naar gelang men het tijdsverloop in de geschiedenis afmeet — al een lange tijd of een tijdlang en heeft in al die tijd nog geen werkelijk begin gemaakt met haar scheppende arbeid; dat zien in onze tijd ook diegenen wel duidelijk, die het tot nu toe niet wilden zien. Onze tijd zou een andere inhoud hebben dan ze heeft, wanneer het socialisme al meer zou zijn dan het beeld van diegenen die toezien. Nee, ook dat kan het alleen maar voor heel weinigen zijn; wanneer volksdelen en socialistische leiders ook alleen maar zouden kijken, dan zou onze tijd een andere inhoud hebben dan ze heeft.

Werkelijk zeldzaam is het de nieuwe leer onder de mensen vergaan. Zij is het inzicht in de verhouding van de overgeleverde en gestolde maatschappelijke voorwaarden tot de natuurlijke mogelijkheden van de op zich altijd tot vrijheid en tot gebondenheid in staat zijnde menselijke geest. Over de omvang nu en de vormen van de voorwaarden die veranderd moeten worden, opdat ergens een aantal mensen zich bevrijden van onzin, onjuistheid en pijn, is van huis uit niets uitgemaakt. Alleen is zeker dat de krachtsinspanning en het werk kwantitatief en kwalitatief anders moeten zijn, al naar gelang het aantal van diegenen die de maatschappelijke grondslagen van hun gemeenschappelijk leven willen veranderen, verschuift. Hoe prachtig is het beeld van het gemak dat men in zijn verbeelding kan hebben wanneer men zich voorstelt dat een Internationale van volken hun maatschappelijke en economische situatie revolutionair zou kunnen veranderen! Hoe gemakkelijk en snel lijkt de verandering van een geheel te gaan, wanneer eerst maar één enkele staat tot een socialistische economie zou besluiten! Hoe moeilijk en vol hindernissen zou de taak zijn van een menigte die zich zou verzamelen om, zover als het maar enigszins mogelijk was, uit de staat en het kapitalisme te treden en in een nieuwe gemeenschap te leven!

Er kwam nog iets bij deze beschouwing die ergens op de één of andere manier bij de socialisten opkwam en hen het omvangrijkste als het gemakkelijkste en het kleinste als het

moeilijkste deed zien, om hen tot werkeloosheid (die druk genoeg kon zijn) en een afwachtende houding te verleiden. Was niet dat het schokkende grote aan het socialisme en iets wat het leek te onderscheiden van alle vernieuwingsleren uit het verleden, dat het zijn vervulling heel konkreet voor ogen zag? Dat het elke tien jaar duidelijker en zekerder bemerkte hoe de technische voorwaarden, de ontwikkelingslijnen van de geschiedenis tot een verenigde mensheid, tot het ineengrijpen van alle raderen, naar een allesomvattende gemeenschappelijke ekonomie leidden? Boeddha, Jezus en hoe ze ook allemaal heetten, hadden van uitzonderlijke mensen het onmogelijke, het wonder, het heroïsche, het offer en de zelfoverwinning verlangd; nu kwam echter het socialisme, dat gladjes en volgens plan, gemakkelijk en wonderlijk werkelijk de gemiddelde mens het mooie leven op de grondslag van rechtvaardigheid zou brengen. Het socialisme moest komen; niet als eis van onze ziel, maar als natuurhistorische noodzaak; het was onderweg, de ontwikkeling droeg het op haar golven; en in geen geval was het op de één of andere vroegere tijd denkbaar geweest; pas nu was het binnen het bereik van het mogelijke gekomen en moest het door het kapitalisme uitgedragen worden tot het geboorte-uur sloeg; het was volstrekt afhankelijk van de voorwaarden die het schiepen en die het pas door zijn bestaan met de mechanisch werkende natuurkracht zou overwinnen.

Zo ontstond uit het beeld van de zienden, uit het visioen van het socialisme een beeldspraak, in welker neteligheid en schematiek de socialisten bleven hangen en onvruchtbaar en droog werden als uitgezogen vliegen in het web. Daardoor hielden de meesten spoedig op zieners en zienden te zijn, ze kapselden het socialisme in in een wetenschap van de in het verleden zacht rustende toekomst en hielden zich onder tusschen niet bezig met het socialisme, maar met de aanpassing van de arbeiders aan de kapitalistische voorwaarden — tot aan de aanpassing toe die we in onze tijd kennen.

Nu wordt het echter duidelijk: Nee! Zo komt er nooit een verandering, zo is nooit iets werkelijkheid geworden en zal het nooit gaan. Tot de voorwaarden die voor het socialisme liggen, tot de voorwaarden die de geschiedenis ons als onrecht, laagheid en sleur nagelaten en tot een gevangenis der zielen uitgebouwd heeft, behoort in de eerste plaats de voorwaarde dat de massa's, de volken, de staten als geheel voor de verandering, voor het uitwerken van de mogelijkheden, voor de opbouw van het nieuwe op de eerste plaats ongeschikt zijn geworden, zowel wat handelen als willen betreft. Waardoor ze zich laten meeslepen en waarin ze volharden, zien we: ze

staan in het gewordene. Het wordende grijpt hen niet werkelijk aan, omdat het niet in hen leeft; en hoe moet het in hen leven als het wonder van het leven zich nog niet voltrokken heeft in de leiders, de scheppers en de planters van de idee? Het socialisme handelt over het doen en laten van mensen, allereerst over het doen en laten van socialisten; over de levende verhoudingen van de ekonomie en de gemeenschap, die ze onder elkaar scheppen. Iets wat in wording is en toch zeer zeker het wordende socialisme, leeft alleen bij de mensen als het diep in hen zit. Natuur en geest laten niet met zich spotten en laten zich niet uitstellen; wat moet worden, moet groeien; wat groeien moet, moet in de kiem beginnen; en wat de eersten als een zaak voor de mensheid beschouwen, moeten deze eersten voor hun eigen menszijn willen en, alsof het voor hen alleen was, beginnen. Is het niet wonderlijk? Het socialisme is een beeld van de zienden, die duidelijk en uitnodigend de mogelijkheid voor zich zien om het geheel te veranderen; het begint echter als de daad van degenen die handelend optreden en die zich uit het tegenwoordig bestaande geheel terugtrekken om hun ziel te redden en hun god te dienen. Wij zijn socialisten, en dat lijkt niets anders te betekenen dan ons heldere inzicht, dat de wereld, de geesten en de zielen in hun geheel veranderd kunnen worden als de maatschappelijke grondslagen veranderd worden (en het anarchisme voegt er als aanvulling aan toe dat de nieuwe grondslagen zo moeten zijn, dat ze al, als elk groeiend organisme, duurzaamheid en vernieuwing, kosmische en chaotische krachten, het beginsel van het behoud en de omverwerping verenigd in zich dragen); wij gaan een tijdlang, lange tijd, van niets anders uit dan de mensen dit grote volbrengen aan te kondigen en af te dwingen; en tenslotte blijkt ook aan dit inzicht van de geest het wezenlijke niet zijn inhoud is, maar juist de houding en richting van de geest zelf. Het wezenlijke van het socialisme is zijn produktiviteit, zijn wil te vormen. In wezen komt het werkelijke socialisme voort uit het besef dat de mensen van onze tijden de produkten van hun verhoudingen zijn, de wil en de noodzaak zich er niet onder te laten krijgen, maar om produktief nieuwe verhoudingen voor hun leven te scheppen. Het socialisme verenigt in zich het zien van een regel met de wil die te overwinnen; het besef van de gebondenheid aan onwaardige toestanden was al een eerste stap naar de bevrijding uit deze situatie.

Nu wordt het echter duidelijk: juist voor deze waarheid, dat het socialisme scheppende en offerende kracht is, dat het godsdienstige innigheid en heroïsme vereist, dat het aanvankelijk het werk van weinigen is, is men enkele tientallen jaren

bang geweest; de angst die elke produktieve kent, de angst voor het demonische, die de zwakke ziel in het zwakke lijf aangrijpt, over de grenzen dwingt en op de weg van de voltooiing stuurt. Deze werkanx van de tot schepping geroepene heeft de produktiviteit van het socialisme verminkt tot een theorie van ontwikkelingswetten met een daaraan vastzittende politieke partij; en al dat gehannes was onbelangrijk en al het redeneren en gedoe met er niet bijbehorende en misleidende zaken was een angstige uitvlucht van diegene die zich door zijn god geroepen voelde en achter het hek van zijn angst op zijn hurken ging zitten.

Maar er blijft niets anders over dan zich te verheffen en het doel in onze middelen te leggen. De wereld waarin zich de geest van het lichaam bouwt, is ook in het tijdperk van de machine volstrekt niet mechanisch geworden. Het wonder waaraan het bijgeloof, hoe het zich ook noemen mag, gelooft, het wonder dat materialisme en mechanisme aannemen; dat het grote zonder moeite zal komen en dat het volgroeide socialisme niet uit het eerste begin van het socialisme, maar uit de reusachtige miskramen van het socialisme zal groeien, dit wonder komt niet en spoedig zullen de mensen van tegenwoordig er niet meer in geloven. Het socialisme is in de eerste plaats de daad van de socialisten; de daad die des te moeilijker zal zijn naarmate het aantal van diegenen kleiner is, die het aandurven en willen proberen. Wie anders zal doen, wat hij als recht erkend heeft, dan de begripende? Wij zijn te allen tijde afhankelijk en te allen tijde vrij. Wij zijn geenszins tot voorlopig nietsdoen, afwachten, alleen maar propaganda maken, eisen en opwekken gedoemd; heel veel kunnen wij, kan een aaneengesloten menigte onder elkaar tot stand brengen en doorvoeren als ze niet terugschikken voor moeite, nood, vervolgingen en bespottingen. Word je nu eindelijk bewust van je taak, socialist! Voor de massa's, voor de volken, voor de mensheid, voor de verandering van de geschiedenis, voor de verbetering van de economische verhoudingen, van het gemeenschapsleven, van de geslachten en van de opvoeding heb je, omdat een begin op een andere manier niet gemaakt wordt, niet in de eerste plaats de grote massa's nodig, maar alleen medestanders. Ze zijn er tegenwoordig, zoals ze er altijd zijn als jij er maar bent: de taak is er, jij volgt echter je roeping niet, jij laat op je wachten. Wanneer zij zich aaneensluiten en het rijk van datgene wat voor hun kleine, groeiende menigte tegenwoordig, op dit ogenblik mogelijk is, verlaten, zullen ze inzien: er is geen einde.

REVOLUTIE

Het antwoord is, dat we slechts één werkelijke revolutie kennen, waarmee nu echter niet bedoeld wordt, dat de revolutie met reuzenschreden door de gehele menselijke geschiedenis heen loopt. We hebben laten zien dat er in deze zogenaamde menselijke geschiedenis andere, grotere dingen zijn dan revoluties, namelijk kultuurachteruitgangen en nieuwe beginnen. Die lopen dan zoal niet van eeuwigheid tot eeuwigheid, maar dan toch van ijstijd tot ijstijd. Zeg ik daarentegen: we kennen eigenlijk maar één revolutie, dan bedoel ik een heel konkrete gebeurtenis van onze eigen geschiedenis, een gebeurtenis, waar wijzelf nog middenin staan en ik bedoel dat we niet in staat zijn wetenschap te bedrijven met een gebeurtenis waarin wijzelf nog, ook al is het alleen als domme honden, een rol spelen. Want elke wetenschappelijke behandeling heeft toch tenminste een standpunt buiten het behandelde onderwerp nodig.

De gebeurtenis waarover ik spreek, is de revolutie die met de zogenaamde Reformatie begonnen is. De etappes van deze revolutie zijn: de eigenlijke Reformatie met zijn geestelijke en maatschappelijke veranderingen, zijn sekularisaties en staatsvormingen — de Boerenoorlog (1525 — RU) — de Engelse Revolutie — de Dertigjarige Oorlog — de Amerikaanse Onafhankelijkheidsstrijd, minder om zijn gebeurtenissen dan om zijn geestelijke processen en ideeën, waarmee het de sterkste invloed uitoefende op datgene wat nu volgt: de grote Franse Revolutie. Verderop zal aangetoond worden dat de grote Franse Revolutie niet alleen in Frankrijk, maar in geheel Europa van 1789 tot 1871 duurt en leeft en dat het jaar 1871 (de Commune van Parijs — RU) een duidelijke en merkbare cesuur betekent. Ik bezit echter niet de stoutmoedigheid te beweren dat daarmee de geweldige beweging, waarvan ik het begin in de 16e eeuw plaats, aan haar einde is, zal ophouden te bestaan, of wegsijpelt. Ik beweer alleen dat we juist nu in een kleine pauze zitten en het hangt geheel en al van onze aard, onze wil, onze innerlijke kracht af of we het punt waarop we staan als een keerpunt, als een beslissing beschouwen of als een plaats van de grootste matheid en uitputting. Zij die na ons komen, zullen het weten, wat echter alleen maar kan betekenen: ze zullen het anders weten. Vanzelfsprekend ontken ik niet dat men volgens mij in het tijdvak van deze vierhonderd jaar ook van meerdere revoluties en van steeds weer vastgestelde stabiliteiten kan spreken. Men zal mij zeggen, dat mijn konstruktie van een uniform, ondeelbaar, bij elkaar

behorend verloop met allerlei op- en neergangen en zonder dat het tegenwoordig al ten einde zou zijn, willekeurig is. Ik kan daar alleen tegenin brengen, dat ik juist dat beweerde, dat ik er alleen aan toevoeg, dat alle geschiedkundige beschouwingen van al deze zaken onder invloed van onze wil, onze huidige toestanden, in één woord samengevat: van onze weg staat. Ik beweer zelfs dat ons historische geheugen veel minder van toevalligheden van uiterlijke overlevering en omstandigheden afhangt dan van onze belangstelling. We kennen van het verleden alleen ons verleden; we begrijpen van wat voorbij is, alleen wat ons tegenwoordig aangaat; we begrijpen dat wat voorbij is alleen in die zin, zoals we zijn; we begrijpen het als onze weg.

Anders uitgedrukt betekent het dat het verleden niet iets is dat klaar is, maar iets dat in wording is. Er is voor ons maar één weg, alleen de toekomst; ook het verleden is toekomst, die met ons voortschrijden wordt, verandert, anders is geweest.

Daarmee wordt niet alleen bedoeld, dat we het, al naar gelang we voortschrijden, anders bekijken. Ik beweer veeleer, alle paradoxen ten spijt, heel letterlijk, dat het verleden verandert. Doordat namelijk in de reeks der kausaliteit niet een onbuigzame oorzaak een vaste werking uitoefent, deze weer oorzaak wordt, die weer een ei legt enz.. Zo is het niet. Volgens deze voorstelling zou de kausaliteit een reeks van elkaar opvolgende betrekkingen zijn, die alle, de laatste uitgezonderd, stil en vastgenageld vaststonden. Alleen de laatste gaat een stap voorwaarts, daaruit ontstaat dan een nieuwe, die weer verder gaat enz.. Ik zeg daarentegen dat het de gehele reeks is die vooruit gaat, niet alleen het buitenste lid. De zogenaamde oorzaken veranderen bij elke werking.

Het verleden is datgene waarvoor we het houden en wordt dienovereenkomstig uitgewerkt. We houden het na duizenden jaren echter voor iets geheel anders dan tegenwoordig, we aanvaarden het of het neemt ons mee op weg.

Het moet nog anders gezegd worden, in een andere beschouwing, waarmee we hiervoor al begonnen zijn. Er zijn voor ons tweeërlei, totaal verschillend geformeerde, twee verschillende gebieden van het verleden. Het ene verleden is onze eigen werkelijkheid, ons wezen, onze konstitutie, onze persoon, ons werken. Wat we ook doen, de erover heen reikende en doortastende machten van het verleden doen het door ons heen. Dit ene verleden manifesteert zich op oneindig vele manieren in alles wat we zijn, worden en wat gebeurt. Oneindig veel in elk individu en des te meer in het raderwerk van alle gelijktijdig levenden en hun betrekkingen tot de hun omringende wereld. Alles wat op elk ogenblik gebeurt, is verleden.

Ik zeg niet dat het de werking van het verleden is; ik zeg, het is het. Iets geheel anders is dat tweede verleden, dat we zien als we terugkijken. Men zou bijna kunnen zeggen: de elementen van het verleden hebben we in ons, de afscheidingen van het verleden zien we achter ons. Nu is wel duidelijk wat ik zeg. Het verleden dat in ons leeft, stort elk ogenblik met ons de toekomst in, het is beweging, het is weg. Dat andere verleden, waarnaar we omkijken, dat we uit overblijfsels konstrueren, waarover we onze kinderen inlichten, dat als overlevering van onze voorvaders tot ons gekomen is, heeft de schijn van starheid en kan ook niet voortdurend veranderen, omdat het tot beeld geworden is en geen werkelijkheid meer is. Het moet veeleer van tijd tot tijd, in een revolutie van de geschiedsbeschouwing herzien, omver geworpen en opnieuw opgebouwd worden. En het wordt bovendien door iedereen verschillend opgebouwd: elk individu ziet de beelden anders, al naar gelang het werkelijk werkende verleden in zijn borst hem anders voortdrijft en op weg stuurt.

Wat dus tot nu toe over revolutie werd aangestipt en nu verder gezegd zal worden, is weg en wil en kan niets anders zijn dan een wegbereider. In een geheel andere geest en met meer moed dan in het begin kunnen we nu deze beschouwing herhalen: bedrijven we sociale psychologie, dan bedrijven we revolutie. We bedrijven het doordat het ons drijft. Een streng wetenschappelijke deduktie willen we echter vooralsnog terzijde laten; weliswaar niet al te lang; alleen maar tot de volgende ijstijd.

Laten we dus nog eens van voor af aan beginnen. Vanzelfsprekend moet het niet voor niets geweest zijn, wat door een onmogelijke methode, maar in bittere ernst over het doorgronden van het wezen van de revolutie gezegd is. Wat we van revolutie weten, het begrip revolutie zoals het in het revolutionaire tijdperk, in de overgangstijd die men gewoonlijk nieuwe tijd noemt, gevormd is, wordt inderdaad bedoeld, dat we in deze eeuwen uit een relatieve stabiliteit aan de staak van een veranderd ideaal enz. op de tast zijn. Voor dit overgangstijdperk waarin we ons nog bevinden, zien we echter een tijd van grote stabiliteit, sterke bestaanszekerheid, een hoogtepunt in de kultuur, net als de Oudheid: de Middeleeuwen.

GESCHRIFTEN VAN EN OVER GUSTAV LANDAUER*

De belangrijkste biografieën zijn:

- W. Kalz — Gustav Landauer: Kulturozialist und Anarchist. Meisenheim, 1969.
E. Lunn — Prophet of community. The romantic socialism of Gustav Landauer. Berkeley/Los Angeles/Londen, 1973.
C. Maurer — Call to revolution: The mystical anarchism of Gustav Landauer. Detroit, 1971.
J. Sandbank — Gustav Landauer. Tel Aviv, 1939.

Kortere schetsen zijn:

- Aufsätze zur Erinnerung an Gustav Landauer (1951). Frankfurt, 1978.
Bevat bijdragen van: D.A. de Santillan, H. Rüdiger, E. Mühsam en R. Rocker.
C.W. (Colin Ward) — Gustav Landauer. in: *Anarchy* 54. nr. 8, augustus 1965.
E. Mühsam — Der revolutionäre Mensch Gustav Landauer. in: *Fanal* 3 (8), 1929. Herdrukt in: G. Landauer — *Revolution* (blz. 120-129).

Deelstudies of werken/artikelen, waarin bepaalde aspecten van het leven en werk van Landauer aan de orde komen, zijn onder meer:

- H.M. Bock — Syndikalismus und Linkskommunismus von 1918-1923. Meisenheim, 1969.
Idem — Geschichte des 'linken Radikalismus' in Deutschland. Ein Versuch. Frankfurt/M, 1976.
M. Buber — Paden in utopia. Het utopisch socialisme en de vernieuwing van de maatschappij. Utrecht, 1972.
A.R. Carlson — Anarchism in Germany. Deel I: The early movement. Metuchen, 1972.
W. Haug — Erich Mühsam. Schriftsteller der Revolution. Reutlingen, 1979.
H. Hug — Erich Mühsam. Untersuchungen zu Leben und Werk. Glashütten im Taunus, 1973.
J. Joll — The Second International 1889-1914 (1955). New York, 1966.
K. Kreier — Die Schriftstellerrepublik. Zum Verhältnis von Literatur und Politik in der Münchner Räterepublik. Berlijn, 1978.
J. Langhard — Die anarchistische Bewegung in der Schweiz von ihren Anfängen bis zur Gegenwart und die internationalen Führer. Berlijn, 1903.
U. Linse — Organisierter Anarchismus im deutschen Kaiserreich von 1871. Berlijn, 1969.
Idem (red.) — Gustav Landauer und die Revolutionszeit 1918-1919. Berlijn, 1974.
A. Mitchell — Revolution in Bavaria. The Eisner Regime and the Sovjet Republic. Princeton, 1965.
E. Mühsam — Unpolitische Erinnerungen (1931). Berlijn, 1961.
Idem — Von Eisner bis Leviné (1929). Berlijn, 1976.
M. Nettelau — Geschichte der Anarchie (1925, 1927, 1931. 3 delen). Bremen, z.j. (1978?)
R. Rocker — Aus den Memoiren eines deutschen Anarchisten. Frankfurt/M, 1974.
A. Vogel — Der deutsche Anarcho-Syndikalismus. Genese und Theorie einer vergessener Bewegung. Berlijn, 1977.

De tweedelige, door Martin Buber geredigeerde briefwisseling van Landauer, *Gustav Landauer. Sein Lebensgang in Briefen* (Frankfurt/M, 1929) is helaas nog steeds niet herdrukt.

De laatste jaren is vrij veel herdrukt van Landauer en de uitgeverij 'Büchse der Pandora' heeft aangekondigd zo mogelijk alle geschriften te (her)drukken. Tot op heden zijn verschenen:

- *Entstaatlichung. Für eine herrschaftslose Gesellschaft*. Westbevern, 1976. Artikelen uit *Der Sozialist*, 1909-1910. Nawoord: S. Blankertz.
- *Der Sozialist*. Hrsg. Sozialistischer Bund. Jrg. 1-7. Berlijn/Bern, 1909-1915. 3 delen. Vaduz, 1979. Inleiding: A. Seiverth.
- *Die Revolution* (1907). Berlijn, 1974. Inleiding: H. Pross.
- *Aufruf zum Sozialismus* (1911). Frankfurt/Wenen, 1967. Inleiding: H.J. Heydorn.
- *Beginnen. Aufsätze über Sozialismus* (1924). Wetzlar, 1977. Inleiding: M.B. (Martin Buber).
- *Rechenschaft. Aufsätze aus der Zeitschrift Der Sozialist* (1919). Bremen, z.j. Inleiding: K. Schirmer.
- *Erkenntnis und Befreiung. Ausgewählte Aufsätze*. Frankfurt/M, 1976. Inleiding: R. Salinger-Hyman.
- *Skepsis und Mystik. Versuche im Anschluss an Mauthners Sprachkritik* (1903). Münster/Wetzlar, 1978. Nawoord: J. Asseyer.
- *Der Todesprediger* (1893). Wetzlar, 1978.
- *Der werdende Mensch. Aufsätze über Leben und Schrifttum* (1921). Wetzlar, 1979. Inleiding: M. Buber.
- *Zwang und Befreiung*. Keulen, 1968. Inleiding: H.J. Heydorn. Samengesteld uit: *Rechenschaft* en *Beginnen*.
- *Staat und Geist*. Berlijn, 1978.
- *Nachwort über soziale und politische Revolution* (1909). Nawoord bij: W. Tsjerkesof – *Die Krise in Russland*. in: *Die russische Revolution I*. Berlijn, 1980.
- *Social democracy in Germany*. in: *Libertarian Analysis*. nr. 4, z.j. (22 december 1971). Vertaling van: *Von Zürich bis London. Bericht über die deutsche Arbeiter-Bewegung an der Londoner Congress* (1896).

In het Nederlands is weinig van Landauer verschenen. Ik heb kunnen achterhalen:

- *Oproep tot socialisme*. Amsterdam, 1940. Bevat een levensbeschrijving van Landauer door B. Reijndorp en een inleiding van Henriëtte Roland Holst.
- *De strijd over Bernstein. De aanstaande scheuring in de Duitse Soc.-Dem. Partij*. Amsterdam, z.j.

In het Nederlands is over Landauer geschreven door:

- F. Boenders – Het ideële anarchisme. in: *Kunst en Cultuur*. nr. 6, 1973.
- Idem – Het ideële anarchisme van Gustav Landauer. in: *De volle vrijheid. Ideologie en geschiedenis van het anarchisme*. Brussel/Den Haag, 1976.
- Idem – Pretenties en presumpties. Antwerpen/Amsterdam, 1980.
- H. Roland Holst-Van der Schalk – Gustaaf Landauer. Zijn levensgang en levenswerk. Arnhem, 1931.

* Een vrijwel volledige bibliografie van Landauer is te vinden in: Linse, *Gustav Landauer und die Revolutionszeit* en Lunn, *Prophet of community*.

A-3 Anton Constandse Michael Bakoenin, Russisch rebel

Biografie van Michael Bakoenin (1814-1876), grondlegger van het collectivistische anarchisme. Als "Vie romancée" een meer persoonlijke dan politieke biografie, waarin treffend het klimaat wordt geschetst van het turbulente strijdtoneel in het Europa van de vorige eeuw, en het aanzienlijke aandeel dat Bakoenin in tal van revolutionaire ontwikkelingen heeft gehad.

Derde druk/280 blz. f 26,50

B-2 Boudewijn Chorus Als op ons geschoten wordt

Ontstaan, standpunten en activiteiten van het gewapend verzet in de Bondsrepubliek Duitsland: de Rote Armee Fraktion (RAF), Beweging van de 2e juni, de Revolutionäre Zelle (RZ). Een uitvoerig inleidend overzicht van de politieke ontwikkelingen in de BRD sinds 1945. Tot op heden de enige Nederlandse documentatie van de politieke, niet de persoonlijke, achtergronden van de stadsguerillagroepen in West-Duitsland.

Derde druk/160 blz. f 24,50

H-0 Ruud Uittenhout (red.) Anarchief-reeks

Jaarabonnement op de H-reeks "Anarchief". Per jaar vier teksten. Elke brochure vormt een beknopte inleiding in het denken en handelen van een bekende anarchist. Met een korte levensbeschrijving, belangrijke fragmenten uit publikaties en een literatuurlijst.

Reeds verschenen: zie hieronder.

In voorbereiding: Most, Tucker, Domela Nieuwenhuis, Durruti, Tolstoi, Mühsam, Goldman, Malatesta en anderen.

Gem. 48 blz. per deel. Vier maal per jaar ca. 48 blz. f 22,50 (*Bij bestelling vermelden vanaf welk deel het abonnement moet ingaan; reeds verschenen delen kunnen alleen los worden besteld.*)

H-1 Anarchief/1 Michael Bakoenin

Korte levensbeschrijving van Michael Bakoenin (1814-1876), grondlegger van het collectivistische anarchisme; fragmenten getiteld "Politiek van de Internationale", "De Staat", "Het Marxisme", "Revolutie en Collectieve Dictatuur"; een overzicht van geschriften van en over Bakoenin.

52 blz. f 5,50 (Of in abonnement, zie H-0)

H-2 Anarchief/2 Peter Kropotkin

Korte levensbeschrijving van Peter Kropotkin (1842-1921), die het commu-

nistische anarchisme propageerde; fragmenten getiteld "*Wederzijdse hulp*", "*De Decentralisatie van de Industrieën*", "*Het Anarchistisch Communisme*", "*Revolutionaire Minderheden*"; een overzicht van geschriften van en over Kropotkin.

44 blz. f 5,50 (Of in abonnement, zie H-0)

H-3 *Anarchief/3 Pierre-Joseph Proudhon*

Korte levensbeschrijving van Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), die het anarchisme in Frankrijk aan de man bracht met leuzen als "Eigendom is diefstal", "God is het kwaad", "De anarchie is de orde"; fragmenten getiteld "*Brief aan Karl Marx*", "*Politiek Dualisme*", "*Over het associatiebeginsel*", "*Geloofsbelijdenis: wezen en bestemming van partijen*"; een overzicht van geschriften van en over Proudhon.

54 blz. f 5,50 (Of in abonnement, zie H-0)

H-4 *Anarchief/4 Gustav Landauer*

Beknopte levensbeschrijving van Gustav Landauer (1870-1919), de Duitse anarcho-socialist die in een samensmelting van anarchisme en socialisme het enig middel zag om zowel het individu als de maatschappij te bevrijden. Fragmenten getiteld "*Een weg tot bevrijding van de arbeidersklasse*", "*Wat wil de Socialistische Bond*", "*Kom op, socialist!*", "*Revolutie*"; een overzicht van geschriften van en over Gustav Landauer.

62 blz. f 5,50 (Of in abonnement, zie H-0)

M-1 *Klaas Pit Clara Wichmann*

Bundel ter herdenking van de Nederlandse anarchosocialiste Clara Wichmann (1885-1922), uitgebracht bij het eind 1985 gehouden Studium Generale te Utrecht. De bundel bevat een uitgebreide biografie, een overzicht van Clara Wichmann's werk, fragmenten uit haar ongepubliceerde dagboek en onder meer uit "*De vrouw en de arbeid*", "*Anarchisme en huwelijk*", "*Over misdaad en straf*", "*Anarchisme en vakbeweging*".

120 blz. f 19,50

R-8 *Nestor Machno e.a. Platform van de Revolutionaire Anarchisten*

Het als "*Archinow-platform*" bekende organisatieconcept van de Russische anarchisten in ballingschap (Parijs 1923). Met een voorwoord van Boudewijn Chorus over anarchistische organisatie in Nederland.

36 blz. f 3,50

M-2 *Anton Constandse, Arthur Lehning, Rudolf de Jong Anarchisme*

Brochure met voor publikatie bewerkte lezingen over het anarchisme als

revolutionaire inspiratie. Constandse over het politieke en filosofische karakter van het anarchisme; Lehning over Michael Bakoenin en Rudolf de Jong over de politieke actualiteit van het anarchisme.

Tweede druk/56 blz. f 4,50

B-8 Henri Haenen Stemmen is toestemmen

Stemmen op een parlementaire partij of politicus maakt je in feite medeverantwoordelijk voor het behoud, de voortzetting en de reproductie van het bestaande systeem. Geloven in het Haagse blufcircuit van het parlementaire bedrog is meewerken aan de bestendiging van een intolerante en repressieve democratie. Henri Haenen geeft aan dat er wel degelijk goede alternatieven zijn. Maar de fraaiste idealen blijven nergens als we altijd maar blijven meehobbelen in de bestaande sporen.

64 blz. fl. 7,50

WIJZE VAN BESTELLEN

Deze uitgaven zijn behalve via de vrije boekhandel ook rechtstreeks te bestellen. Dit kan alleen door vooruitbetaling op onze postrekening, of per postwissel. Tel de bedragen van de gewenste titels op en vul het totaalbedrag in op de giro- of bankopdracht (de bovenstaande prijzen zijn incl. verzendkosten). Geef de bestelcodes aan, bijvoorbeeld 1 x A-3 en H-0 m.i.v. H-7. Binnen een week na *ontvangst* van de betaling sturen wij het bestelde naar het op de kaart vermelde adres.

INHOUD

Verantwoording 3

Gustav Landauer, leven en werk 5

Een weg tot bevrijding van de arbeidersklasse 14

I

De politieke situatie en de economische zelfhulp 14

II

Revolutie en hervorming *Positieve arbeid* 19

III

De strijd van de arbeiders als producenten 21

IV

De strijd van de arbeiders als konsumenten 25

V

*De betekenis van de verbruikskoöperatie
in de bevrijdingsstrijd der arbeiders* 27

Bijvoegsel: Ons plan 41

*Uittreksel uit de statuten
van de arbeiderskoöperatie 'Befreiung'* 42

*Het eerste vlugschrift:
wat wil de Socialistische Bond?* 45

Kom op, socialist! 48

Revolutie 53

Geschriften van en over Gustav Landauer 56

"Zomin als ze de bedoeling hebben de kerk of de school van binnenuit te hervormen, zomin kan de arbeiders er iets aan gelegen zijn de kringen der regeerders binnen te treden."

Gustav Landauer (1870-1919), anarchist

Uitgeverij
Pamflet

5,50